Ulaşım sektörü açısından İstanbul çok önemli bir düğüm noktası oluşturur. Gerek Avrupa'dan (Sirkeci Garı) gerekse Anadolu'dan (Haydarpaşa Garı) gelen demiryollarının bitim noktaları bu şehirdedir. Aynı şey karayolları için de söz konusudur. İstanbul Limanı (Galata-Salıpazarı ve Haydarpaşa limanları) Türkiye'nin en işlek limanıdır. İniş ve kalkışların en yoğun olduğu uluslararası ve ulusal havalimanı olan Atatürk Havalimanı buradadır. 1998 Şubatında temeli atılan ve 2001 Ocak ayında hizmete giren Sabiha Gökçen Havalimanı da şehrin ulaşım sektörüne katılmıştır.

Bir kültür merkezi olarak çeşitli sanatsal ve kültürel etkinliklere sahne olan İstanbul aynı zamanda çok önemli bir eğitim öğretim merkezidir. Burada altısı devlet üniversitesi (İstanbul, İstanbul Teknik, Boğaziçi, Marmara, Mimar Sinan, Yıldız) ve on dördü vakıf üniversitesi (Bahçeşehir, Beykent, Doğuş, Fatih, Galatasaray, Haliç, Işık, İstanbul Bilgi, Kadir Has, Koç, Kültür, Maltepe, Sabancı, Yeditepe) olmak üzere yirmi üniversite eğitim yapmaktadır.

İstanbul şehrinin merkez olduğu İstanbul ili hem Avrupa hem de Asya toprakları üzerinde yayılır. Sadece iki ille komşu olan (doğuda Kocaeli, batıda Tekirdağ) İstanbul ilinin Marmara denizi ve Karadeniz'e kıyısı vardır.

Merkez ilçesi bulunmayan illerimizden biri olan İstanbul Adalar, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Bakırköy, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eminönü, Esenler, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Güngören, Kadıköy, Kâğıthane, Kartal, Küçükçekmece, Maltepe, Pendik, Sarıyer, Şişli, Tuzla, Ümraniye, Üsküdar, Zeytinburnu, Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Sultanbeyli ve Şile olmak üzere otuz iki ilçeye ayrılmıştır (bu ilçelerden son beş tanesinin tamamı İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin sınırları dışındadır). 5196 km² genişliğindeki İstanbul ilinin 2000 sayımının geçici sonuçlarına göre nüfusu 10.037.989, nüfus yoğunluğu ise km²'ye 1932 kişi idi.

Büyükada'da İskele Meydanı

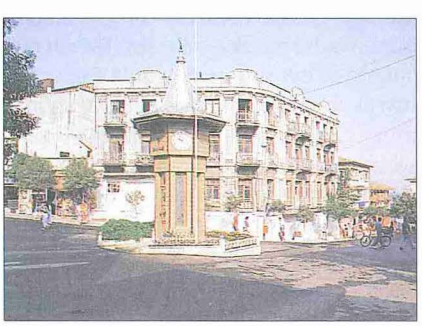

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2000 yılı istatistiklerine göre İstanbul'un il ve ilçe merkezlerinde 2260, kasaba ve köylerde 431 olmak üzere toplam 2691 cami bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Hamdi, *İstanbul Limanı*, İstanbul 1929; Besim Darkot, *İstanbul'un Coğrafyası*, İstanbul 1938; a.mlf. – Metin Tuncel, *Marmara Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul 1981, s. 119-122; Metin Tuncel, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 334-335; a.mlf., "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 23, İstanbul 1980, s. 145, 146; Şeref Kayaboğazı, *İstanbul ve Dolayı Coğrafyası: Tabii, Beşeri, İktisadi*, İstanbul 1942; R. Stewig, *İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar* (trc. Ruhi Turfan – M. Şevki Yazman), İstanbul 1966; Nephan Saran, *İstanbul'da Gecekondu Problemi*, İstanbul 1971; Erol Tümertekin, *İstanbul Sanayiinde Kuruluş Yeri*, İstanbul 1972; a.mlf., *İstanbul'da Nüfus Dağılışı*, İstanbul 1979; a.mlf., *İstanbul İnsan ve Mekan*, İstanbul 1997; a.mlf., "İstanbul'da Sanayi Faaliyetlerinin Bünyesi ve Türkiye Sanayiindeki Yeri", *İÜ Sosyoloji Dergisi*, sy. 16, İstanbul 1961, s. 105-125; a.mlf., "İstanbul'un Merkezi İş Sahaları", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 16 (1967), s. 18-37; a.mlf., "İstanbul: Şehir ve Çevresinde Sanayi: Özellikler ve Dağılış", *a.e.*, sy. 17 (1970), s. 33-68; Kemal Karpat, *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, London 1976, s. 67; Semavi Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları VII: 1975*, Ankara 1980, s. 89-182; Suna Doğaner, "İstanbul Limanı: Kuruluş, Gelişim ve İşlevleri", *İÜ Deniz Bilimleri Dergisi*, sy. 8, İstanbul 1991, s. 115-145; a.mlf., "İstanbul'da Gemi İnşa Sanayii", *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 28, İstanbul 1993, s. 65-116; a.mlf., "Türkiye Ulaşım Sistemleri Turizm ve Çevre İlişkileri", *İÜ Coğrafya Dergisi*, sy. 6, İstanbul 1998, s. 9; Oktay Ekinci, *İstanbul'u Sarsan 10 Yıl (1983-1993)*, İstanbul 1994; G. Schlumberger, *Prens Adaları* (trc. Haluk Çağlayaner), İstanbul 1996, s. 25; Hatice Kılıç, *İstanbul'da Mahalle Bazında Nüfus ve Dağılışı* (yüksek lisans tezi, 1996), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yaşar Hacısalihoğlu, *Küreselleşme Mekansal Etkileri ve İstanbul*, İstanbul 2000; İ. Hakkı Akyol, "Coğrafî Hareketler", *DEFM*, VII/4 (1930), s. 303-319; M. Dulgarian – E. Tümertekin, "The Population of Istanbul: Patterns and Changes", *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul*, sy. 8, İstanbul 1962, s. 51-75; Besalet Pamay, "2000 Yılında İstanbul ve Rekreasyon", *İÜ Orman Fakültesi Dergisi*, seri B, sy. 1, İstanbul 1975, s. 36; İsmail Yalçınlar, "İstanbul Halicinin Temizlenmesi ve Şehrin Gelişmesi Üzerine Notlar", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 20-21 (1974-77), s. 25-40; Sırrı Erinç, "İstanbul Boğazı ve Çevresi", *a.e.*, sy. 20-21 (1974-77), s. 1-23; a.mlf., "Jeoekoloji Açısından İstanbul Yöresi", *a.e.*, nr. 23 (1980), s. 279-290; Alaettin Tandoğan, "Türkiye Nüfus Hareketlerinde İstanbul'un Yeri", *Coğrafya Araştırmaları*, I/1, Ankara 1989, s. 135-142.

METİN TUNCEL

II. SANAT

Eski Eserler. İstanbul tarih boyunca değişik medeniyetlerin bıraktığı eserlerle süslenmiştir. Fakat zaman içinde topografyasında oluşan değişiklikler yüzünden kıyı şeritlerinin biçimleri ilk çizgilerinden çok farklı bir görünüm aldığı gibi yangınlar ve depremler de toprak tabakasının çok kalınlaşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla eski devirlerin kalıntıları yerine göre 8-10 metrelik bir toprak örtüsünün altında kalmıştır. Ayrıca 1950'li yıllardan itibaren şehrin tarihî özellikleri hesaba katılmaksızın yapılan çalışmalar İstanbul'un pek çok eserinin tahribine yol açtığı gibi şehrin görünümünü de çok değiştirmiştir (İstanbul'daki tarihî yapıların birçoğu ve bazı önemli semtler ansiklopedide ayrı madde olarak alındığından burada özellikle sur içindeki yapılar ana hatlarıyla ele alınacaktır).

İstanbul'un İlkçağ'daki durumu ve surlarla ilgili bilgilerden ilk şehrin bugünkü Sirkeci, Alemdar Yokuşu'nun üst başı ve Ahırkapı çizgisinin doğusuna inhisar ettiği, şimdiki Sultanahmet Meydanı ve Divanyolu'nun sur dışında kaldığı anlaşılmaktadır. Kutsal merkezi teşkil eden ve meskûn bölgeyle bir duvarla ayrılan Akropolis'in de Ayasofya civarında olduğu sanılmaktadır. Roma İmparatoru Septimius Severus şehri batıya doğru biraz daha genişletmiş olup kara tarafı surları Sirkeci'deki Neorion'dan Çemberlitaş'a çıktıktan sonra biraz doğuya dönerek Marmara'ya kadar iniyordu. Hipodrom'un (Atmeydanı) yapımını da 203'te Severus başlatmıştır. Bu dönemlere ait adları bilinen birçok mâbed, hamam vb. yapılardan bugüne ulaşan olmamıştır. Roma dönemine ait günümüzde hâlâ ayakta duran eserlerden biri Sarayburnu'nda Sarây-ı Hümâyun'un dördüncü avlusu önündeki Gotlar sütunudur. Haliç'ten Marmara'ya doğru yeni bir sur yaptıran I. Konstantinos imparator sarayının (Büyük Saray) ilk bölümlerinin de inşasını başlatmıştır. Çeşitli yerlerden getirtip Hipodrom'u süslediği anıtlardan biri de bugün Sultanahmet Meydanı'nın ortasında görülen "burmalı direk" adlı tunç anıttır. Konstantinos, yeni kurduğu şehrin orta-

sında Konstantinos Forumu (Phoros) denilen oval bir meydan yaptırmış ve ortasına da başka bir yerden getirttiği kırmızı porfir taşından yontulmuş parçalardan oluşan bir anıt dikmiştir. Aslında üstünde kendi heykeli de bulunan bu anıt, yangınlardan çok yıpranmış ve demir çemberlerle desteklenmek suretiyle Çemberlitaş adıyla günümüze kadar gelmiştir. Şehri kara tarafından kuşatan surlardan ise hiçbir iz kalmamıştır. Bu imparatorun oğlu Konstantinos zamanında Ayasofya'nın ilk yapısı tamamlatılmış, senatörlerden Philoxenus'un sarayının su sarnıcı günümüze Binbirdirek Sarnıcı olarak ulaşmıştır. İlkçağ boyunca İstanbul'da çeşitli imar faaliyetleri devam etmiş, I. Theodosios zamanında şehir batı istikametinde gelişme göstermiştir. Şimdiki Aksaray bölgesinde İstanbul'un en büyük meydanı olan Tauri Forumu inşa edilmiş, daha önce Hipodrom'u süslemek için Mısır'dan getirtilen III. Thutmosis'in dikili taşı da Atmeydanı'ndaki mevcut yerine dikilmiştir.

Ortaçağ'daki İstanbul'un görünüşünü ve anıtlarını tesbite yönelik olarak XVI. yüzyılda Pierre Gylli'den (Gyllius) beri günümüze kadar birçok araştırma yapılmışsa da şehrin bu dönemdeki topografyasında hâlâ aydınlanmamış birçok nokta kalmıştır. II. Theodosios'un batıdaki kara surlarını daha ileri almasıyla genişleyen şehir uzun zaman için hemen hemen nihaî çerçevesini almış oldu. Bu sırada 13 km²'lik bir alanı kaplayan İstanbul'un içindeki iskân edilmeyen boş alanlar fethe kadar hep öyle kalmıştır. IV. Haçlı ordusu İstanbul'u alırken (1203-1204) çıkan yangınlarda şehrin yarısına yakını tahrip olmuş, şehrin tekrar imarı ve bilhassa iskânı mümkün olmamıştır. Son yüzyıllarda şehrin iç kısımlarındaki mahallelerin çoğu boşalmış, bunların yerini etrafları bağ ve bahçelerle çevrili büyük manastırlar almıştır. Fethe yakın son dönemde yalnız kıyılarla şehrin orta ve doğu kesimleri meskûndu.

İmparator II. Theodosios döeminde inşa edilen İstanbul'un kara surlarından bir görünüş

İlk ve Ortaçağ'lardan bugüne kadar gelen eski eserlerin başında surlar gelir. II. Theodosios zamanında 412-439 yılları arasında yaptırılarak sahil surlarına bağlanan kara tarafı surları, Tekfur Sarayı yakınındaki Blakhernai surlarına kadar Marmara'daki mermer kuleden itibaren 5630 m. uzunluğundadır. 447 yılı depremi başta olmak üzere birçok âfet ve muhasaradan zarar gören surlar defalarca tamir görmüştür. Theodosios devri suru kuzey ucuna dik olarak Haliç'e inerken 627'de Herakleios, daha sonra V. Leon (813-820) ve I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) yaptırdığı ilâve ve değişikliklerle şimdiki halini almış ve Marmara'dan Haliç'e uzunluğu 6671 metreyi bulmuştur. Bu ölçü istimlâklerden önceki duruma göre verilen rakamdır. Yedikule, Topkapı ve Edirnekapı'da açılan büyük caddeler sebebiyle surun bazı bölümleri yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. 1955'lerdeki istimlâkler sırasında belediye, surlarla bir bütün teşkil eden hendeklerin içlerine moloz ve toprak doldurmak suretiyle surların bütünlüğünü yok etmiştir. XIX. yüzyıla kadar sağlam halde gelen Haliç tarafı surları süratle yok olmuş, Sarayburnu'ndan Bahçekapı'ya kadar olan kısmı 1871'de demiryolu inşa edilirken ortadan kaldırılmıştır. Haliç tarafı gibi Marmara tarafındaki surlar da 439'da kara tarafı surlarıyla birleştirilmişti. Arap donanması İstanbul'u kuşattığında en fazla tehdidi gören, VIII. yüzyılda da buzların tahrip ettiği bu surlar çeşitli zamanlarda tamir görmüş, son tamiri ise Sadrazam Nevşehirli İbrâhim Paşa tarafından 1723'te yaptırılmıştır. Bu surun uzunluğu 8460 metredir.

İstanbul'un su ihtiyacı, şehir dışındaki kaynaklardan toplanan suların kemerler ve yeraltı kanallarıyla surların içine getirilip yüksek noktalarda inşa edilen büyük havuzlarda biriktirildikten sonra yine kanallarla muhtelif yerlere dağıtılmasıyla karşılanıyordu. Şehir dışındaki birçok kemerden Mâzul Kemer ve Fatih ile Süleymaniye arasında yer alan Bozdoğan Kemeri bugüne ulaşmıştır. Zamanla düşmanlar tarafından tahrip edilen dış kanallar tamir edilemediğinden bu tesislerin yerini şehir içindeki kapalı sarnıçlar almıştır. Çok sayıdaki bu sarnıçlardan 224 sütunlu Binbirdirek Sarnıcı ile 336 sütunlu Yerebatan Sarnıcı günümüze ulaşmıştır.

XI. yüzyıla kadar imparatorların oturduğu, bugünkü Sultanahmet Meydanı'ndan Marmara'ya doğru uzanan Büyük Saray ile bu yüzyıldan sonra Bizans imparatorlarının oturmayı tercih ettiği şehrin kuzeybatısında Haliç'e hâkim bir noktada bulunan Blakhernai saray kompleksinden günümüze bazı izler kalmıştır. Bunun gibi surlara bitişik ve Türk devrinde Tekfur Sarayı olarak adlandırılan üç katlı yapı günümüze kadar ayakta kalabilmiş tek Bizans saray yapısıdır. Şehrin diğer bazı semtlerinde yapılan araştırmalarda da bazı saray kalıntılarına rastlanmıştır.

Kaynaklarda, Ortaçağ'da İstanbul'daki kilise ve manastırlara ait 500 kadar isim tesbit edilmişse de, bunların bir kısmının

İstanbul'da Bizans döneminde inşa edilen saraylar içinde en sağlam durumdaki Tekfur Sarayı – Edirnekapı / İstanbul

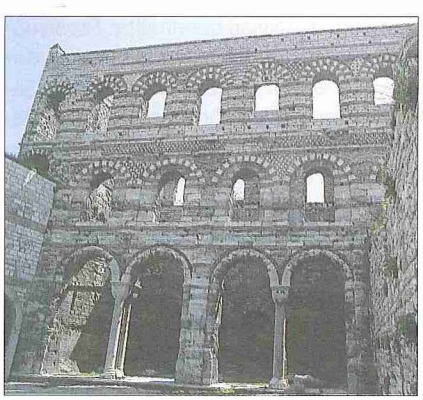

aynı binanın ikinci yapısına ait olduğu ve bir kilisenin içindeki hücrelerin veya bitişiğindeki eklerin de ayrı ad aldığı düşünülecek olursa bu sayının gerçekte bu kadar çok olmadığı anlaşılır. İmparatorluğun son devirlerindeki yangınlar ve bakımsızlık yüzünden fetih arefesinde ancak elli kadar manastır ve kilisenin ayakta olduğu tesbit edilmektedir. 1453'ten sonra peyderpey bu manastırların kiliseleri cami, kâgir aksamları ve şapelleri mescid haline getirilmiş, muhtemelen ahşap olan manastır hücreleri ise zamanla ortadan kalkmıştır.

Cami haline getirilmiş kiliselerin en önemlisi Ayasofya'dır. Yedikule yakınında Samatya'da bulunan İmrahor İlyas Bey Camii 461'de yapılan Studios Manastırı'nın Hagios Ioannes Prodromos'a ithaf edilmiş kilisesidir. Sultanahmet'in alt tarafında sahilde olan Küçük Ayasofya ise Iustinianos'un yaptırdığı Hagios Sergios ve Hagios Bakkhos Kilisesi'dir. Yenibahçe'de Fenârî Îsâ Camii, Lips Manastırı'nın kilisesi olarak kuzeydeki X. yüzyıl, güneydeki XIII. yüzyıla ait bitişik iki kiliseden meydana gelmiştir. Lâleli'de Bodrum (Mesih Paşa) Camii'nin İmparator Romanos Lekapenos'un yaptırdığı Myrelaion Manastırı'nın kilisesi olduğu zannedilmektedir. Koca Mustafa Paşa Camii, eski temeller üzerine XIII. yüzyılın sonlarında yeniden yapılan Hosios Andreas Manastırı'nın kilisesidir. Ayvansaray'da Atik Mustafa Paşa (Câbir) Camii'nin ise eski adı bilinmemekle beraber IX. yüzyılda yapılan Hagia Thekla Kilisesi olduğu tahmin edilmektedir. Şehzadebaşı'ndaki Kalenderhâne Camii'nin de yapıldığı tarih kesin olarak bilinmeyen, fakat XI. yüzyılda adı geçen Akataleptos Manastırı'nın kilisesi olduğu yolunda bir faraziye ortaya atılmıştır. Ana imparatoriçe Anna Dalassena'nın XII. yüzyıl başlarında yaptırdığı Pentepoptes Manastırı'nın kilisesi Fatih civarındaki Eski İmaret Camii, XII. yüzyılda Komnenos sülâlesi tarafından muazzam bir manastıra ait olarak birbirine bitişik üç kilise halinde kurulan Pantokrator Manastırı'nın kilisesi de bugün Zeyrek Kilise Camii'dir. Edirnekapı yakınındaki Kariye Camii, eski bir tarihi olan Khora (Hora) Manastırı'nın XII. yüzyılda inşa edilen ve XIV. yüzyılda genişletilerek mozaiklerle süslenen kilisesidir. Çarşamba semtindeki Fethiye Camii, daha eski bir manastırın yerinde XIII. yüzyılda kurulan ve XIV. yüzyılda genişletilen Pammakaristos Manastırı'nın kilisesidir. Bugün Cibali'de Gül Camii olarak tanınan bina VII. yüzyıla ait Hagia Euphemia, Vefa'da Kilise Camii (Molla Gürani Camii) olarak tanınan bina ise eski adı meçhul, fakat esası XII. yüzyıla, dış holü XIV. yüzyıl başlarına ait bir kilisedir.

Küçük ölçüdeki eski kilise ve manastır kalıntıları da bulundukları semtler Türkler tarafından iskân edildikçe mescid haline getirilmiştir. Ancak bunların eski adları bilinmemektedir. Bu küçük binalardan bazıları 1894 depreminde veya son büyük yangınlarda harap olmuş, birkaçı da yeni imar faaliyetleri sırasında ortadan kaldırılmıştır. Çarşamba'da Ahmed Paşa Mescidi, Topkapı'da Manastır Mescidi, Cerrahpaşa'da İbrâhim Paşa (Esekapısı) Mescidi, Samatya'da Sancaktar Mescidi, Zeyrek'te Şeyh Süleyman Mescidi, Atatürk Bulvarı yanında Sekbanbaşı İbrâhim Ağa Mescidi (1943'te yıktırıldı), Şehzadebaşı'nda Balaban Ağa Mescidi (1932'de yıktırıldı), Ayakapı'da Şeyh Murad Mescidi (yıktırıldı) ve Sinan Paşa Mescidi, Karagümrük'te Odalar Mescidi ve Kefeli Mescidi, Ayvansaray'da Toklu İbrâhim Dede Mescidi (yıktırıldı), Alemdar'da Acem Ağa Mescidi, şehirdeki eski küçük kiliselerin veya manastır kalıntılarının mescide çevrilen ve bir kısmı yıktırılmış veya harap halde zamanımıza kadar gelmiş olanlarıdır. Adları bilinen, fakat yerleri belli olmayan Sekbanbaşı Ferhad Ağa (Zeyrek'te), Silivrikapı taraflarında Arabacı Bayezid, Baruthâne Mescidi, Karagümrük'te Şühedâ Mescidi, Haydarhâne (Saraçhanebaşı-Aksaray arasında) gibi Ayvansarâyî'nin kiliseden çevrildiğini söylediği diğer bazı mescidler varsa da bunlar zamanımıza kadar gelmemiştir.

Bizans devrinden beri Ortodokslar'ın elinde yalnız Fener'de XIII. yüzyıla ait Panagia Mukhliotissa Manastırı'nın kilisesi kalmıştır. Kilise olarak kalan binalardan Peribleptos Manastırı'nın kilisesi fethin ardından Ermeniler'e bağışlanmış, birkaç defa zarar gördükten sonra XIX. yüzyılda bir daha yandığında yerine yeni bir kilise inşa edilmiştir. Sulu Manastır denilen bu kilisenin yerinde bugün Surp Kevork Kilisesi bulunmaktadır. Dragman (Draman) civarındaki Hagios Nikolaos kilisesi de uzun zaman Boğdan voyvodalarının özel kilisesi olarak kullanılmıştır. Bugün mevcut Ortodoks kiliselerinin hepsi fetihten sonra yapılmış binalar olmakla beraber içlerinde birkaçı eski kiliselerin yeri üstündedir.

Ayasofya'dan sonra şehrin ikinci büyük kilisesi olan Hagia Eirene (Aya İrini) Kilisesi uzun zaman iç cebehâne olarak kullanılmış, XIX. yüzyılda müze haline getirilmişti. 1940 yılına kadar askerî müze olarak kullanılmış, günümüzde ise konser salonu olmuştur. Sultanahmet yakınındaki Hagia Euphemia Martyrionu ise ambar ve baruthâne olarak kullanıldıktan sonra harap olmuş, kalıntıları 1941'de bir kazı sonunda Adliye Sarayı'nın duvar dibinde ortaya çıkmıştır. Şehrin üçüncü büyük kilisesi olan ve VI. yüzyılda yeniden yapılan Hagioi Apostoloi (On İki Havârî) Kilisesi, fetihten az sonra çok harap bir halde olduğundan yıktırılarak yerine Fâtih Camii yapılmış, Sarayburnu ile Gülhane arasında bulunan Philanthropos, Georgios, Hodegetreia, Panakhrantos kiliseleri zamanla yok olarak yalnız temelleri ve mahzenleri kalmıştır. Soteros Philanthropos Kilisesi'nin surlardaki bodrum kısmının cephesi sahil yolunda İncili Köşk kalıntısının hemen yanında görülebilir.

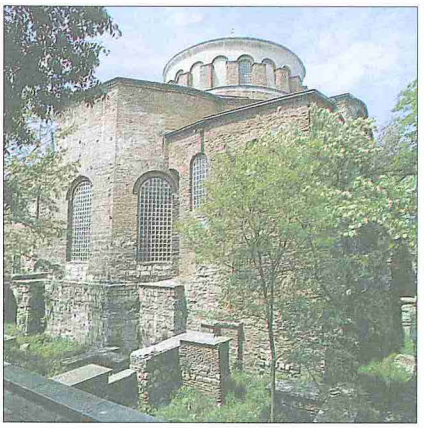

Aya İrini (Hagia Eirene) Kilisesi – İstanbul

Türk Dönemi. Fâtih Sultan Mehmed tarafından harap, bakımsız ve oldukça boşalmış halde fethedilen şehrin yeniden iskânına ve imarına başlanılmıştı. Aynı zamanda İstanbul'un bir Türk-İslâm beldesi olduğunu belirtecek vakıf binalarının da hızla kurulduğu ve çoğaldığı dikkati çeker. **Askerî Tesisler.** Şehrin fethinden sonra surların tamir ettirildiği ve bu arada kara tarafında Bizans'ın Yaldızlıkapı dediği büyük tören kapısının iç tarafına kuleli bir duvarla Yedikule Hisarı adıyla bir iç kale meydana getirildiği görülür. Surlarda ise bazı kapıların, meselâ küçük Yedikulekapısı ve Edirnekapısı gibi Osmanlı devri içinde yenilendiği kemer biçimlerinden açıkça belli olmaktadır. Bazı Türk tamirlerine işaret eden birkaç kitâbe de mevcuttur.

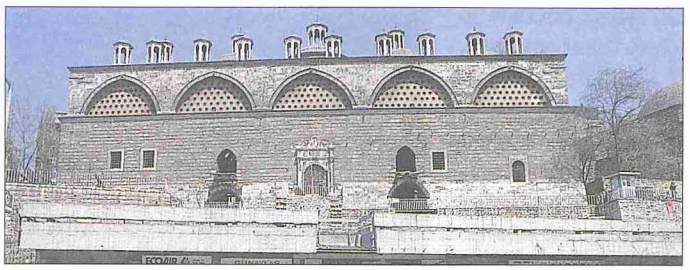

Tophâne-i Âmire – İstanbul

Şehrin içinde iki yerde büyük yeniçeri kışlasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan Fâtih Sultan Mehmed'in tesis ettirdiği Eski Odalar denilen Şehzadebaşı semtinde, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından kurulan ve Yeni Odalar adıyla tanınanı ise Yenibahçe'de Etmeydanı'nda idi. Yeniçerilerden başka Ayasofya'nın güney cihetinde denize doğru uzanan sahada Cebeciler Kışlası'nın da bulunduğu bilinmektedir. Bahriye Kışlası ise Kasımpaşa'da bulunuyordu. Kaptanpaşalık makamı olan bina asırlar boyunca çeşitli değişikliklere uğradıktan sonra Bahriye Nezâreti olarak yeniden yapılmış olup günümüzde hâlâ deniz kuvvetleri hizmetinde kullanılmaktadır. Divanhâne denilen bu binanın az ilerisinde, ortasında kubbeli büyük bir de camisi olan kare biçimli büyük kışla, Cezayirli Hasan Paşa'nın kaptan-ı deryâlığı sırasında 1197'de (1783) yaptırdığı Kalyoncu Kışlası'dır. Bu en eski kışla son yıllarda aynı planda, fakat yeni ihtiyaçlara uyacak şekilde yeniden yapılmıştır. Topçuların Galata cihetinde Tophane'de kışlaları olmasına karşılık top arabacılarının büyük bir ihtimalle Şehremini, Ahırkapı ve Tophane'de kışlaları vardı. Yeniçeri teşkilâtının kaldırılması üzerine Avrupa'daki benzerleri gibi bir ordunun kurulması teşebbüsüyle birlikte, devri için çok yeni ve ileri sayılabilecek mükemmellikte tarihî şehrin dışında büyük kışlalar inşa edilmiştir. Haliç sahilinde Hasköy'ün ilerisinde III. Selim tarafından inşa ettirilen Humbaracılar Kışlası bunlardan biridir. Bunların en muazzamı Selimiye Kışlası olup esası III. Selim devrine ait olmakla beraber II. Mahmud zamanında bir cephesi kâgire çevrilmiş, diğer üç cephesi Abdülmecid devrinde kâgir yapılmak suretiyle tamamlanmıştır. Türk ordusunun toplanma ve sefere çıkması sırasında padişahın ordunun geçit resmini seyrettiği büyük bir kışla da şehrin surları dışında yer alan Dâvud Paşa Kışlası'dır. Burada âbidevî vasıfta kâgir bir de köşk bulunmaktadır. Son devirlere ait kışlalardan Sultan Abdülaziz'in yaptırdığı Taksim'deki Topçu Numune Alayı Kışlası, Taksim gezisini açmak üzere 1940 yıllarında yıktırılmıştır. Maçka'daki, Abdülaziz'in bizzat çizdiği bir plana göre inşa ettirdiği ve on altı ayda biten silâhhâne İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından son yıllarda değiştirilerek kullanılmaktadır. Abdülaziz'in 1278'de (1861-62) yaptırdığı kitâbeli Gümüşsuyu Kışlası şimdi İstanbul Teknik Üniversitesi'ne (Makine ve Elektrik Fakültesi) aittir. Bu bina, Başbakanlık Arşivi'ndeki bir inşaat masraf belgesine göre Taksim'in arkasında 1270 (1853-54) yılında Abdülaziz tarafından yaptırılarak Mecidiye Kışlası diye adlandırılmıştır. Taşkışla ise bütün haşmet ve mimari güzelliğini belli edecek surette tamir edilerek İstanbul Teknik Üniversitesi'ne tahsis edilmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayı etrafında yapılmış kışlalar da vardır. 1306'da (1888-89) yapılan Orhaniye ve Ertuğrul kışlaları başlıca örneklerdir. Râmi Kışlası, Abdülhak Molla'nın yazdığına göre II. Mahmud tarafından Eyüp sırtlarındaki Râmi Çiftliği'nde yeniden inşa edilmiştir (1244/1828).

İstanbul içinde muhtelif askerî mühimmat ve teçhizat imalâthaneleri mevcut olduğu bilinmektedir. Fakat bu çeşit tesisler hakkında şimdiki halde yeter derecede bilgi toplanmamıştır. Sultanahmet'te, Kâğıthane'de, Şehremini-Topkapı arasında, Kazlıçeşme-Bakırköy arasında ve Küçükçekmece gölü kuzeyindeki Âzatlı köyünde baruthânelerin kurulduğu bilinmektedir.

Fetihten hemen sonra ilk Türk tersanesi Marmara kıyısında eski Sofya Limanı'nda bulunuyordu. Fâtih Sultan Mehmed döneminin sonlarına ait bir İstanbul gravüründe burada bir kadırga yapıldığı açıkça işaret edilmiştir. Nitekim günümüzde hâlâ yaşayan Kadırga Limanı semt adı da bu ilk tersanenin bir hâtırasıdır. Fakat XVI. yüzyılın başlarından itibaren Kanûnî Sultan Süleyman döneminde tersane Haliç'in içine alınmış ve bütün Osmanlı tarihi boyunca burada gelişmiştir.

Şehrin içindeki tarihî askerî tesislerin en değerlisi, hiç şüphesiz Tophane semtine adını veren büyük top dökümhanesidir. Tamamen sınaî bir tesis olmasına rağmen âhenkli ve haşmetli bir mimari eser hüviyetinde olan bu yapının esası XVI. asırda kurulmuş ve şimdi üzerinde görülen kitâbeden anlaşıldığına göre III. Selim tarafından 1205'te (1790) tamir ettirilmiştir. Evvelce etrafında bir de Tophane Ocağı Kışlası bulunduğu bilinen bu dökümhanenin önüne cadde üzerine, XIX. yüzyıl içlerinde bâriz bir yeni Rönesans üslûbunda büyük bir tophane müşirliği binası inşa ettirilmişti. Sonraları Sanat Enstitüsü olarak kullanılan bu bina 1957'de yıktırılmıştır. Top dökümü son devirde Zeytinburnu'ndaki tesislerde yapılıyordu.

Saraylar. Şehir fethedildiğinde Fâtih Sultan Mehmed, ilk saray yeri olarak bugünkü Beyazıt ile Süleymaniye arasındaki araziyi (Tauri Forumu'nun bir kısmı) seçmiş ve şehrin ortalarındaki bu yerin etrafı duvarla çevrilerek tarihlere Sarây-ı Atîk-i Âmire (Eski Saray) adıyla geçen manzume inşa edilmiştir. Hayli geniş bir sahaya yayılan çeşitli köşklerden, müştemilât yapılarından ve hamam, mutfak gibi hizmet binalarından meydana geldiği anlaşılan bu manzumeden hiçbir iz kalmadığı gibi tertibi ve içindeki binalar hakkında da açık bilgi yoktur. XVI. yüzyılın orta-

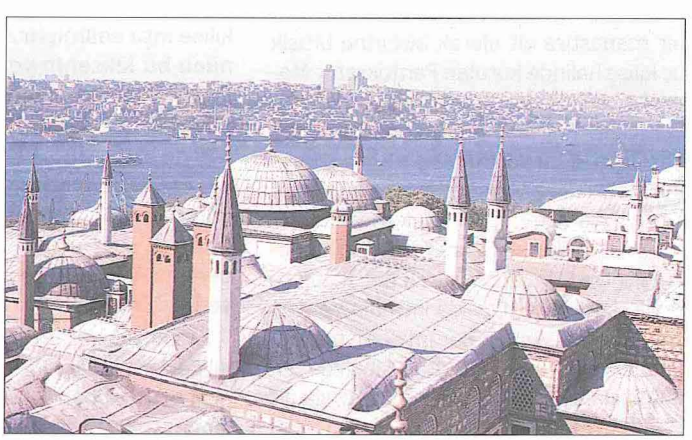

Topkapı Sarayı'ndan kuşbakışı bir görünüş

sında bu saraya ait arazinin bir kısmı üzerinde Süleymaniye Külliyesi inşa edilmiştir. Seraskerlik Dairesi olarak bu sarayın yerinde 1866'da yaptırılan bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binasının etrafını çeviren duvarların hemen hemen eski sarayın bahçe duvarlarının yerinde olduğuna ihtimal verilebilir.

Sarayburnu adı verilen şehrin birinci tepesinde kurulmuş olan bu sarayın (Sarây-ı Cedîd) arazisi yaklaşık 1400 m. uzunluğundaki bir sur ile çevrilmiştir. Sûr-ı Sultânî denilen bu duvarın 883'te (1478) yaptırıldığı bilinmektedir. İçindeki sahada 1472-1478 yıllarında başlayan ilk inşaat her devirde ilâvelerle genişleyerek, XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Edirne Sarayı'nın bir benzeri olan, onun tertibini, hatta kasır ve köşk adlarını tekrarlayan Yeni Saray 699.000 m²'lik bir alana yayılan kasır, köşk, devlet daireleriyle çeşitli saray halkına mahsus koğuş ve binalardan, birçok cami, kütüphane ve muazzam bir mutfaktan meydana gelmişti (bk. TOPKAPI SARAYI).

Osmanlı döneminin çeşitli biniş kasırları, yazlık sahilsarayları, güzel mesire saray ve köşkleriyle XIX. yüzyılda yapılan Avrupa saray taklidi sarayların hepsi surlar dışındaki bölgelerde inşa edilmiştir (bunlardan başlıcaları ansiklopediye madde olarak alınmıştır). Yine şehir dışında yalnız surların çok yakınlarında ufak çapta bir saray durumunda olan Dâvud Paşa Köşkü Osmanlı devrinin geç döneminde Dâvud Paşa Kışlası'nın içinde kalmıştır.

Büyük Külliyeler ve Selâtin Camileri. Fethi takip eden ilk günlerde şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya cami haline getirilmiş ve Fâtih Sultan Mehmed Vakfı olarak yeni icaplara intibak ettirilmiştir. Fâtih Sultan Mehmed, şehrin Türkleşmesi ve yeniden iskânı için çalışmalar yapılırken ilk ihtiyaçları karşılamak üzere mevcut bazı Bizans kilise ve manastırlarından da istifade ederek bunları geçici bir süre için kullanmıştır. Ayasofya'nın bir külliye teşkil etmesi ancak zamanla ve muhtelif devirlerde çeşitli binaların eklenmesiyle olmuştur. Bu arada şehirdeki bazı Bizans yapıları cami, mescid, imaret-zâviye, medrese gibi yeni fonksiyonlar kazandırılarak kullanılmaya başlanmıştır. Fâtih Sultan Mehmed, bu dağınık tesisleri bir yerde toplamak üzere şehrin ortasında büyük bir külliye inşa tasavvurunu 867'de (1463) fiiliyata çıkarmıştır. Şehrin ilk büyük Türklük damgası olan bu muhteşem manzume, hemen hemen şehrin ortalarında tepelerden birinin üstünde ve Bizans'ın Ayasofya ile mukaddes kiliselerinden biri ve hayli harap olan On İki Havârî Kilisesi'nin yerinde kurulmuştur. İnşaatı 875'e (1470) kadar süren külliye yeni bir şehircilik anlayışının âbidevî bir belirtisi olmuştu.

Şehrin yeniden imarında büyük bir merkez teşkil eden ikinci büyük külliye ise II. Bayezid tarafından şehrin içerilerinde ve Eski Saray'ın önlerinde inşa ettirilen Beyazıt Camii ve etrafındaki müştemilâtıdır. İnşasına 906'da (1501) başlanarak 911'de (1505) tamamlanan caminin mimarı olarak Kemâleddin ve Hayreddin adları üzerinde durulmuş, son yıllarda yeni bir kaynağın yardımı ile mimarın adı Ya'kūb Şah b. Sultân Şah olarak tesbit edilmiştir.

Şehrin üçüncü büyük selâtin camii ve külliyesi, Haliç'e hâkim bir tepe üzerinde Kanûnî Sultan Süleyman tarafından babası I. Selim için kurulan Sultan Selim Camii ve müştemilâtıdır. Arapça kitâbesinden anlaşıldığına göre caminin inşasını I. Selim emretmiş, fakat inşaat onun ölümünden sonra 929'da (1522) tamamlanmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, 950'de (1543) ölen oğlu Şehzade Mehmed için Mimar Sinan'a yaptırılan Şehzade Külliyesi 951 (1544) ile 955 (1548) yılları arasında inşa edilmiştir. Kitâbelerine göre önce türbe, 954'te de (1547) medrese yapılmıştır.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın kendi adına Mimar Sinan'a yaptırdığı Süleymaniye Külliyesi, şehrin büyük tesisleri arasında düzenlenişi bakımından belki en fazla dikkat çekici olanıdır. 957'de (1550) başlamış olan inşaat 964'te (1557) bitirilmiştir. Şehrin Haliç'e hâkim tepelerinden biri üzerinde kurulan Süleymaniye Külliyesi, böyle bir tesisin bütün güzelliğini çok uzaklardan belirtebilecek bir surette en uygun yerin seçilmesi ve bu yere külliyenin bütün binalarıyla âhenkli bir şekilde yerleşmesi sayesinde meydana gelmiştir.

İstanbul XVII. yüzyıl başlarında yeni bir âbidevî külliye ile daha süslenmiştir ki bu da Sultan I. Ahmed'in mimar Sedefkâr Mehmed Ağa'ya yaptırdığı Sultan Ahmed Camii manzumesidir. İstanbul yarımadasının Haliç'e uzanan tepeler silsilesinde yükseklikliklerin her biri daha önce inşa edilen selâtin külliyeleriyle taçlanmış olduğundan bu yeni tesis diğerlerinde olduğu gibi âbidenin haşmetine uygun bir yer seçilmesine dikkat edilerek Ayasofya ile aynı hizada ve Marmara'ya hâkim bir arazide kurulmuştur. Külliyenin inşası 1018'de (1609) başlamış ve 1026'da (1617) tamamlanmıştır.

Şehrin klasik üslûptaki son büyük külliyesi, Haliç kıyısında en büyük iskelelerden birinin başında inşa edilmiş olan Vâlide Camii veya halk arasındaki adıyla Yenicami'dir. Hemen surların iç tarafında ve buradaki yahudi mahallesinin istimlâkiyle açılan sahada yapılan bu büyük külliye inşasına, III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan tarafından Mimar Dâvud Ağa memur edilmişti. İnşaata 1006 veya 1007 (1597-1598) yıllarında başlanmış, fakat az sonra Mimar Dâvud Ağa ölmüş, Dalgıç Ahmed Çavuş tarafından devam ettirilen inşaat 1012'de (1603) III. Mehmed'in ölümü ve Safiye Sultan'ın Sarây-ı Atîk'e sürülmesi üzerine tamamen durmuştur. 1071 (1660) yangınında harap olan Bahçekapı semtini gezen Vâlide Turhan Sultan burada bitmemiş camiyi görünce burasını tamamlatmayı uygun görmüş ve inşaat Mimar Mustafa Ağa'ya havale edilerek 1071-1074 (1661-1664) arasında tamamlanmıştır.

İstanbul'un içindeki son büyük külliyelerden biri 1161'de (1748) I. Mahmud tarafından inşasına başlanan, bu padişahın ölümü üzerine 1169'da (1756) halefi III. Osman tarafından tamamlanan Nuruosmaniye Camii'dir. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren sanata tamamen hâkim olan Avrupa sanat üslûpları burada kendini açıkça gösterir. Bir ucu yarım yuvarlak olan avlusunun şekli ve bilhassa, bütün tezyinatı ile Avrupa'da hâkim barok üslûbunun Türk mimarisine intibak ettirilmesi suretiyle meydana getirilen cami İstanbul'un yeni bir sanat zevkine işaret eden ilk büyük eserdir.

III. Mustafa tarafından 1173'te (1760) başlanarak 1177'de (1764) tamamlanan Lâleli Camii'nde Avrupa üslûbu yine hâkim olmakla beraber Nuruosmaniye'deki derecesinde değildir. Adını Lâleli Baba denilen bir velî türbesinden veya bazı belgelerde görüldüğü gibi lâleli çeşmeden alan bu külliye Mimar Mehmed Tâhir Ağa tarafından yapılmıştır. Caminin cadde üzerinde bir sebilinden başka yanında bir türbesi, Şehzadebaşı cihetine doğru uzanan sahada da medreseleri ve hanı vardır.

Şehir içinde inşa edilen selâtin külliyelerinin sonuncusu Lâleli Camii manzumesidir. Ondan sonra yapılan camiler Boğaz kıyılarında, yeni teşekkül eden mahallelerde veya yeni büyük tesislerin yanında yaptırılmıştır. I. Abdülhamid şehrin için-

de hayli geniş bir külliye kurmuştur. Bahçekapı'da Vâlide Camii'nin az ilerisinde bulunan bu külliye çok büyük ve güzel bir medrese, kütüphane, bânisinin türbesi, çeşme, cadde üzerinde bir sıra dükkân ve karşı tarafta büyük bir imaretle muhteşem bir sebilden meydana gelmişti. I. Abdülhamid esas büyük camisini şehrin dışında Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında Beylerbeyi'nde 1192'de (1778) yaptırmıştır. Cami, vâlidesi Râbia Sultan adına Beylerbeyi Sarayı'nın Hırka-i Şerif Odası yerinde inşa edilerek 15 Ağustos 1778'de ibadete açılmıştır. Sultan Abdülmecid'in 1851 tarihinde yaptırmış olduğu Hırka-i Şerif Camii de tamamen Türk mimarisine hâkim olan Batı üslûbunda inşa edilmiş şehrin iç kısmında yer alan selâtin camisidir. Şehrin içinde yapılan son selâtin camisi 1871'de Pertevniyal Vâlide Sultan adına, her eski sanattan bir şeyler almak suretiyle karma üslûpta Montani adında bir İtalyan tarafından yapılan Aksaray Vâlide Camii'dir.

Küçük Külliyeler ve Vezir Camileri. Şehrin hâkim noktalarında kurulan büyük selâtin külliyelerinden başka Osmanlı hânedanı mensupları ve bilhassa devlet ileri gelenleri tarafından daha küçük ölçüde külliyeler de yaptırılmıştı. İstanbul'un içinde mevcut eski Bizans devrinin kilise ve manastır kalıntıları, Fâtih Sultan Mehmed devrinde ancak ilk ihtiyaçları karşılamak amacıyla, cami, mescid veya zâviye haline getirilmişti. Halbuki II. Bayezid zamanında devlet ricâli, şehrin çeşitli yerlerinde mâmur veya harabe halinde duran Bizans dinî yapılarını İslâmî ibadet yeri haline getirmekte âdeta yarışmışlardır. İmrahor İlyas Bey, Studios Manastırı Kilisesi'ni (İmrahor Camii), Fenârîzâde Ali Efendi, Lips Manastırı Kilisesi'ni (Fenârî İsâ Camii), Sadrazam Koca Mustafa Paşa, Andreas'ın Krisei Manastırı Kilisesi'ni (Koca Mustafa Paşa veya Sünbül Sinan Dergâhı) ve belki Thekla Kilisesi olan diğer bir binayı (Atik Mustafa Paşa Camii), Kapıağası Hüseyin Ağa eski Sergios ve Bakkhos Kilisesi'ni (Küçük Ayasofya Camii), Mesih Paşa eski Myrelaion Manastırı Kilisesi'ni (Bodrum Camii), Atik Ali Paşa, Khora Manastırı Kilisesi'ni (Kariye Camii) az veya çok değişikliğe tâbi tutmak, etraflarına bazı ilâveler yapmak suretiyle cami, mescid veya zâviye haline getirmişlerdir. Cami olarak kullanıldıkları sırada bu kiliselerden Zeyrek, Fenârî İsâ ve Fethiye camilerinde Türk sanat tarihi bakımından bir değer ifade eden bazı değişiklikler yapıldığına da işaret etmek gerekir. XVI. yüzyılda mahalle aralarında kalmış önemsiz bazı kilise kalıntıları da mescid haline getirildikten sonra II. Selim zamanında, Euphemia-Theodosia Kilisesi Gül Camii, fetihten beri Patrikhâne Kilisesi olarak kullanılan Pammakaristos Manastırı Kilisesi de III. Murad devrinde Fethiye Camii adıyla cami haline getirilmiştir.

Şehrin fethinin arkasından devlet ricâlinin tamamen yeni temeller üzerine kurdukları ve Anadolu'da hâkim Türk mimari geleneğinin devamına işaret eden küçük külliyeler ve bunların merkezi olan camiler de az değildir. Şehirde vezirlerin tesis ettikleri ilk dinî yapıların başında yanlarında eski zâviye, hankahlar geleneğinden ilham alınarak inşasına devam edilen, gezgin dervişlere ve sûfîlere mahsus misafirhane odaları bulunan türdeki binalar gelir. Zâviyeli veya tabhâneli cami olarak adlandırılan bu şekil dinî binaların en eskisi Mahmud Paşa Camii'dir. Sadrazam Mahmud Paşa tarafından 867 (1462) yılında bir hamam, bir medrese, büyük bir han ve bânisinin türbesinden ibaret küçük bir manzume halinde inşa edilmiştir. Aynı örneğin daha sade bir tekrarı olan Aksaray'daki Murad Paşa Camii 874'te (1469-70) Sadrazam Has Murad Paşa tarafından yaptırılmış, yanına bir medrese ile bir de hamam tesis edilmişse de bunlardan medrese 1938'de, hamam da 1956'da yıktırılmıştır. Aynı yapıların İstanbul'daki üçüncü örneği, II. Bayezid devri sadrazamlarından Dâvud Paşa'nın 890'da (1485) yaptırdığı küçük külliyedir. Yanında bânisinin türbesinden başka bir medrese, bir mektep ve bir de mahkeme bulunan bu eserin cami olarak kullanılan esas binası tabhâneli cami örneğinin değişik bir tertibe göre uygulanışını gösterir. Aynı örneğin İstanbul'da dördüncü temsilcisi Rûmî Mehmed Paşa Camii'dir.

Kuvvetli bir ihtimalle, bu tertibe göre yapılmış bir başka zâviye-cami Şeyh Ebü'l-Vefâ için Fâtih Sultan Mehmed tarafından vakfedilen Vefâ Camii idi. Yanında bir halvethâne, Şeyh Vefâ'nın türbesi ve çok geniş bir hazîre de bulunan cami 1910 yılına doğru tamir edilmek üzere yıktırılmış ve son yıllarda yeniden inşa edilmiştir. Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa Camii, 917'de (1511) Şahkulu olayında şehid olan Ali Paşa tarafından 902'de (1496-97) en büyük ana cadde üzerinde bir cami, bir medrese ve içinde bânisinin kabri bulunan bir türbeden ibaret küçük bir manzume halinde inşa edilmiştir. Aynı Ali Paşa tarafından Edirnekapı yolu üzerinde, evvelce Zincirlikuyu denilen semtte yaptırılan diğer cami ise dikdörtgen biçimindeki bir harimin iki pâyenin yardımıyla altı eşit bölüme ayrılması ve bunların her birinin aynı büyüklükte birer kubbe ile örtülmesi suretiyle meydana getirilmiştir. 981'de (1573) kurulan Piyâle Paşa Camii'nde de aynı plan uygulanmıştır. Önünde ufak bir son cemaat yeri ni takip eden tek kubbe ile örtülü dört köşeli bir mekândan ibaret küçük camilerin de İstanbul'da daha geliştirilerek inşasına devam edildiği görülür. Nitekim Sultanahmet'te, II. Bayezid devri ricâlinden Fîruz Ağa'nın 896'da (1491) yaptırdığı cami bu hususta güzel bir örnek teşkil eder. Fîruz Ağa Camii'ni andıran diğer bir eser, Yenibahçe ile Fatih arasındaki alanda 1935 yılından sonra büyük ölçüde tamir gören Bâlî Paşa Camii'dir.

Mimar Sinan'ın İstanbul'da meydana getirdiği ilk küçük ölçüdeki külliye olan Haseki Hürrem Sultan manzumesinin camisi de esasında tek kubbeli mütevazi bir ibadet yeriydi. Kitâbesinden öğrenildiğine göre 945'te (1538-39) yapılan cami, I. Ahmed zamanında 1021 (1612) yılında mütevellisi Hasan Bey tarafından cemaatin kalabalık olmasından dolayı, sol yan duvarının kaldırılıp, buraya aynı büyüklükte yine kubbeli ikinci bir harimin inşası suretiyle genişletilmiştir. Nitekim az sonra çok yakınında Sadrazam Bayram Paşa tarafından bir medrese, bir cami ve sebille bâninin türbesinden ibaret küçük bir manzume daha inşa edilmiştir. Mimar Sinan'ın vezir camileri arasında sanat tarihi bakımından üzerinde durulmaya değer önemli bir eseri Silivrikapı'daki Hadım İbrâhim Paşa Camii'dir. Avlu kapılarında ve cümle kapısındaki manzum tarihlere göre 958'de (1551) yapılmış olan cami büyük zelzeleden sonra da tamir görmüştür. Mimar Sinan'ın eserlerinden Topkapı'da Sadrazam Ahmed Paşa Külliyesi 962'de (1555) bânisinin idamı üzerine yarım kalmış ve pek inandırıcı olmayan bir rivayete göre bânisinin halefi ve düşmanı olan Rüstem Paşa tarafından tamamlatılmıştır. Herhalde yakınları tarafından inşaatı bitirilen bu caminin avlusunun bir tarafı dershaneli bir medrese ile sınırlanmış, böylece avlu cami ile medresenin birleşmesi suretiyle tertiplenmiştir. Edirnekapı'da sur içinde Mimar Sinan tarafından, Kanûnî Sultan Süleyman'ın kızı ve Sadrazam Rüstem Paşa'nın zevcesi iken 1557'de ölen Mihrimah Sultan adına cami inşa edilmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki bu çeşit camilerin ço-

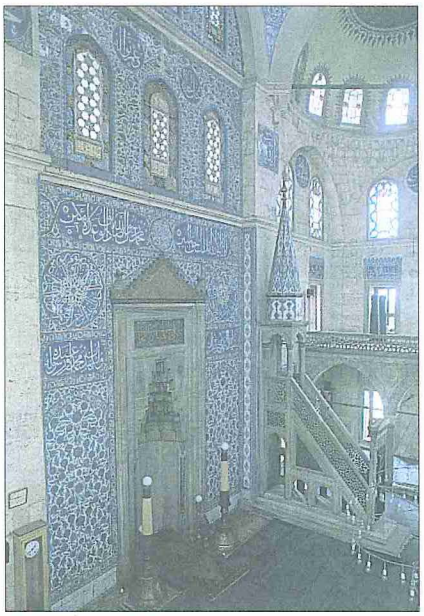

Sokullu Camii'nin içinden bir görünüş

ğunda görüldüğü gibi burada da avlu bir medrese ile birleştirilmiştir. Külliyenin evvelce altmıştan fazla dükkânlı bir arastası olduğu bazı kemerli dükkân izlerinden anlaşılmakta, hemen yakınında hamamı bulunmaktadır. Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nin hangi tarihte yaptırıldığını gösteren bir tarih kitâbesi yoktur.

Mimar Sinan'ın selâtin külliyeleri dışında en muhteşem eserlerinden biri Tahtakale semtinde, cemaati kalabalık fakat karışık bir ticaret muhiti içinde Sadrazam Rüstem Paşa için yaptığı Rüstem Paşa Camii'dir. Burada da bir inşa kitâbesi bulunmadığından eserin kesin tarihini tesbit etmek mümkün değildir. Ancak bir vakfiyeden anlaşıldığına göre eser 968'e (1561) doğru yapılmış olmalıdır. Caminin çok yakınında yine Rüstem Paşa tarafından han (Çukurhan) ve Süleymaniye'ye doğru yükselen yamaçta bir medrese yapılmıştır.

Vezir camisi ve külliyeleri arasında Mimar Sinan'ın şaheserlerinden bir diğeri de Sultanahmet semtinin Marmara cihetinde Kadırgalimanı denilen yerde, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın zevcesi Esmâhan Sultan için yaptırılan Sokullu manzumesidir. Yokuş bir arazide çok ustalıkla yerleştirilen bu manzumenin avlusunu on altı hücreli ve dershaneli bir medrese çevreler ki burada bir defa daha medrese-cami tertibinin aynı avlu etrafında toplandığı görülür. Arka tarafta otuz hücreli bir de zâviye yaptırılmıştır. Üzerinde bulunduğu arazinin meyilli oluşundan dolayı kemerli ve merdivenli geçitler vasıtasıyla dışarısı ile bağlantısı sağlanan medresenin pencereli dış cephesinin altında dükkânlar bulunmaktadır. Esas şehirde Sinan'ın henüz hayatta olduğu bir sırada yapılan büyük bir cami de Eğrikapı ile Ayvansaray arasında duvarları üstünde denilecek kadar sura yakın bir yerde, Bizans devrine ait mahzen kalıntıları üstüne inşa edilen Kazasker İvaz Efendi Camii'dir. 993'e (1585) doğru yapıldığı tahmin edilen bu caminin başlıca özelliği üç taraftan etrafını saran, şimdi yalnız temelleri duran garip bir son cemaat yeri ile kıble duvarı köşesine bitişik minaresinin varlığı ve bilhassa giriş cephesinde büyük bir cümle kapısının olmayışıdır.

Mimar Sinan'ı takip eden ve klasik Türk mimarisini devam ettiren sanatkârlar İstanbul'u aynı üslûpta eserlerle süslemeye devam etmişlerdir. Mimar Dâvud Ağa tarafından Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa için Fatih'in batısında inşa edilen Mehmed Ağa Camii, 993'te (1585) yapılmıştır. Dâvud Ağa'nın eseri olduğu kesinlikle bilinmemekle beraber onun mimarbaşılığı devrinde yapılan Cedîd Nişancı Camii'nin inşası da Cedîd (Boyalı Mehmed Paşa) tarafından 992'de (1584) başlatılmış, tamamlanması dört yıl kadar sürmüştür. Sinan'dan sonraki Türk sanatının muhteşem ve âhenkli eserlerinden biri olan bu caminin hazîresinde bânisinin türbesi vardı. Mimarı bilinmeyen büyük bir âbide de yine Fatih ile Edirnekapı arasında bulunan Mesih Mehmed Paşa Camii'dir. Cephesinde mihraplar üstündeki kitâbesine göre 994'te (1586) inşa edilmiştir.

Adları verilen bu eserler, Mimar Sinan'ın arkasından gelen mimarların İstanbul'un imarında Mimar Sinan derecesinde başarılı olduklarını açıkça gösterir. Böylece Türk sanatının klasik dönemi Osmanlı Devleti'nin bu büyük şehrinde en mükemmel eserleriyle temsil edilmiştir. Kitâbesine nazaran 1002'de (1593-94) Cerrah Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Cerrah Paşa Camii'nin de mimarı meçhuldür. Yanında bânisinin türbesinden başka bir çeşmesi, Gevher Sultan adına bir medrese ve bir de hamam bulunduğuna göre Cerrah Paşa Camii de şehrin bu köşesinde ufak çapta bir manzume teşkil ediyordu. Hamam son yıllarda yıkılarak ortadan kaldırılmıştır.

Bundan sonra şehrin içinde büyük ölçüde vezir camisi pek nâdir olarak inşa edilmiştir. XVII. yüzyılda daha çok büyük bir medrese ve sıbyan mektebiyle birleşen, nisbeten ufak ölçüde, ekseriyetle minaresiz mütevazi camiler inşasına doğru gidilmiştir. Böyle büyük bir medrese ile bir caminin birleşmesi suretiyle meydana getirilen cami-medrese tertibinin daha eski örneği olarak Mimar Sinan'a Yenibahçe'de, Kanûnî Sultan Süleyman'ın babası I. Selim için yaptırdığı Sultan Selim Medresesi ve Camii zikredilebilir. Fatih'te Hâfız Ahmed Paşa Külliyesi de bu bakımdan zikredilmeye değer. Umumiyetle şehrin ana caddesi üzerinde sıralanan Köprülü, Çorlulu Ali Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Seyyid Hasan Paşa, Damad Nevşehirli İbrâhim Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa medreselerinde bu tertibin uygulanışı ile karşılaşılır. 1158'de (1745) Dârüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa için Bâbıâli yakınında yaptırılan külliyede de medrese-cami tertibi görülür. Birçok hayrat bırakan Beşir Ağa burada mütevazi minareli, kubbeli ve istisnaî olarak derin son cemaat yerine sahip bir cami, sebil ve çeşme, zengin bir kütüphaneden başka bir medrese ile bir tekkeden ibaret oldukça geniş bir külliye meydana getirmiştir. Kaptanıderyâ İbrâhim Paşa için şimdiki İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin yanında 1120'de (1708) yapılan cami yine küçük bir manzumenin merkezi olmakla beraber basit mimarili, sakıflı bir mescid vasfını taşır.

XVIII. yüzyılda Türk sanatının Avrupa barok üslûbunun tesiri altına girişini gösteren mahdut sayıda bazı müstakil camiler de mevcuttur. Bunların başında Şeyhülislâm İsmâil Efendi'nin 1724'te yaptırdığı Çarşamba semtindeki cami gelir. Yapı, altında mağazalar bulunan çok yüksek bir bodrum üzerine fevkanî olarak inşa edilmiştir. Vezir külliyeleri arasında bir selâtin külliyesi ölçüsünde olan önemli bir eser, Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın 1146-1147 (1733-1734) yılları arasında inşa ettirdiği büyük cami ve müştemilâtıdır. Sultan III. Ahmed'in kızı Zeynep Sultan tarafından 1183'te (1769) Ayasofya semtinde yaptırılan tek kubbeli cami ise Türk mimarisine iyice yerleşen barok üslûbunun kuvvetle kendisini hissettirdiği bir eserdir. Şehrin son orta büyüklükteki camisi şimdi Manifaturacılar Çarşısı içinde kalan Şebsafâ Kadın Camii'dir; I. Abdülhamid'in zevcesi Fatma Şebsafâ tarafından 1787'de yaptırılmıştır. Aslında kısmen fevkanî iken önündeki cadde

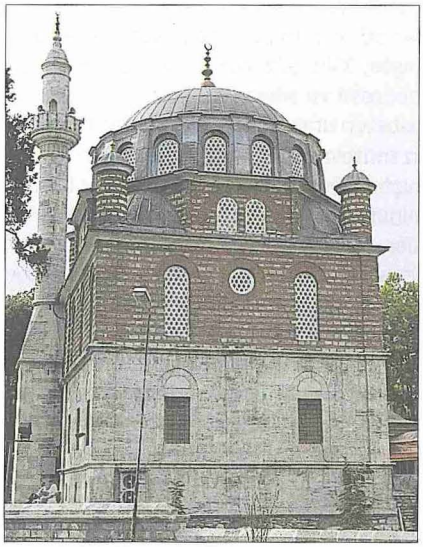

Şebsafâ Kadın Camii – Zeyrek

kotunun yükseltilmesi sonunda altındaki dükkânlar gömülmüş, yanları çeşmeli barok üslûplu mermerden müzeyyen avlu kapısı sökülerek yükseltilmiştir. Bundan sonra artık şehrin içinde kayda değer büyük cami yapıldığı görülmemektedir. Yalnız tek istisna bir selâtin camisi olan ve 1851'de yapılan Hırka-i Şerif Camii'dir. Şehrin içinde, aslında daha eski camilerin yenilenmesi suretiyle tekrar yapılan Mercan Yokuşu başında Âlî Paşa, Sultanahmet'te Fuad Paşa, Eminönü'nde Hidâyet camileri de bu devirde hâkim olan garip üslûbun son örnekleri olarak gösterilebilir.

Küçük Camiler ve Mahalle Mescidleri. Fethin hemen arkasından kurulan yeni mahallelerde küçük mescidler inşasına da başlanmıştır. Bunların arasında bazı eski Bizans kiliseleri veya kilise kalıntıları da vardır. XV-XVII. yüzyıllar içinde birçok kilise yıkıntısı veya manastırdan kalmış kısımlar mescid haline getirilmiştir. Bunlardan Ayasofya yakınında yalnız Acem Ağa (Lala Hayreddin) Mescidi'nin Bizans devrinin mühim yapılarından eski Khalkoprateia Kilisesi olduğu bilinir. Topkapı'da Manastır (Mustafa Çavuş), Samatya'da Sancakdar Hayreddin, Zeyrek civarında Şeyh Süleyman, Ayvansaray'da Toklu İbrâhim Dede, Fener'de Kaptan Sinan Paşa, Cerrahpaşa'da Esekapısı (İbrâhim Paşa), Çarşamba'da Hırâmi Ahmed Paşa, Karagümrük'te Kefeli ile Kasım Ağa mescidlerinden başka birkaç kiliseden çevrilme mescid daha vardır ki eski şekilleri bilinmediği gibi bugün izleri de kalmamıştır. Buna karşılık 1930'da kaldırılan Lâleli'de Balaban Ağa ve 1943'te yıktırılarak son enkazı 1955'te yok olan Atatürk Bulvarı'nda Sekbanbaşı İbrâhim Ağa ve Karagümrük'te 1919'da yanan Odalar (Kemankeş Mustafa Paşa) mescidleri bir dereceye kadar tesbit edilebilmiştir.

Küçük mescidler başlıca iki örnek halinde inşa edilmiştir. Bazıları küçük bir mekânı örten temelden Türk eseri olan tek kubbeden ibarettir; bazıları ise daha mütevazi bir şekilde sadece ahşap çatı ve kiremitle örtülmüştür. Bunların arasında sanat değerleri yüksek, âdeta mescid mimarisi bakımından şaheser sayılabilecek bazı misaller mevcuttur. Unkapanı'nda Yavuz Er Sinan, Uzunçarşı başında Yavaşça Şahin, Fatih'in Haliç tarafında Yarhisari küçük ölçüde olmakla beraber kubbeli mescidlerdir. Son yıllarda ihya edilen bu eserlerden sonuncusunun iki kemerli son cemaat yeri bilhassa zikre değer. Hazîrelerinde gömülü olan şahıslar bakımından dikkati çeken birkaç mescid de vardır. Fatih civarında Manisalı Mehmed Paşa Mescidi bir örnek teşkil eder. Yine bunlardan Fatih'te Kumrulu Mescid hazîresinde Fâtih Camii mimarı Sinân-ı Atîk'in mezar taşı vardır. 1956-1960 istimlâkleri sırasında ortadan kaldırılan diğer küçük camilerden biri Şehzadebaşı'nda Mimar Ayas Mescidi, diğeri de Manifaturacılar Çarşısı yerinde bulunan ve hazîresinde ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'in mezarı olan Voynuk Şücâüddin Mescidi idi. Langa'da Abdullah Ağa Camii Fîruz Ağa Camii'nin benzeri tek kubbeli, klasik üslûpta bir yapı iken gereksiz olarak 1937 yılına doğru yıktırılmıştır.

XV. yüzyılda yapılan mescidlerden ilk şeklini günümüze kadar koruyabilenler

1943 yılında yıktırılan Sekbanbaşı İbrâhim Ağa Mescidi'nin gravürü (A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İstanbul 1877, s. 374)

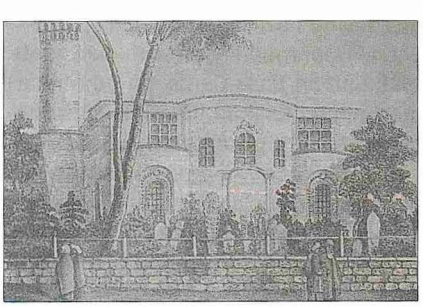

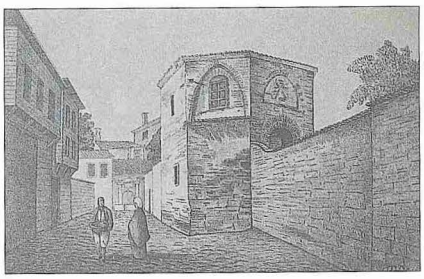

Şeyh Süleyman Mescidi'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında çizilen gravürü (A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İstanbul 1877, s. 352)

son derece azdır. Tahtakale'de fevkanî Timurtaş Ağa Mescidi, bir köşesinde çıkmalı bir baca şeklindeki minaresiyle bilhassa değerli bir eserdir. Fâtih Sultan Mehmed devrine ait, Saman Emini Sinan Ağa'nın yaptırdığı Süleymaniye'de Samanveren Mescidi, çatılı bir bina olmakla beraber duvarlarının zarif taş ve tuğla işçiliğiyle minaresindeki tuğla süsler bakımından güzel ve istisnaî bir eserdir. Fâtih devrinde Topçubaşı İlyas Ağa'nın hayratı olan Balat'ta Yatağan Mescidi bu adı mezarı orada bulunan bir yatırdan almıştır. Bu mescidin üzeri kiremitli oluşuna karşılık içinde itinalı bir işçilikle tezyin edilmiş ve işlenmiş ağaç bir mahfel bulunmaktadır ki şimdiki halde bu devre ait bilinen tek örnektir.

XVI. yüzyılda mescid mimarisi de Türk sanatının diğer sahalarına uygun olarak gelişmiştir. Haliç sırtlarında Hacı Hasan Mescidi, bilhassa çok eski Türk minarelerini hatırlatan gövdesi baklavalı bir süslemeye sahip minaresiyle dikkate değer. Şehzadebaşı'nda Mısır Kadısı Emin Nûreddin tarafından yaptırılan ve son yıllarda ihya edilen Burmalı Mescid de çok mütevazi mimarisinde tesirli bir güzelliğe sahiptir; minaresinin gövdesi helezonî bir şekilde kıvrılan kavisli çubuklar halindedir. Böyle bir minare inşası için hususi sûrette tuğla yapılması icap ettiğini düşünmek küçük camilerde yeknesaklıktan kurtulmak için ne derece gayret sarfedildiğini açıkça belli eder. Aynı derecede alâka çekici bir mescid de 1956'ya kadar Vatan caddesinin surlara yakın ucunda bulunuyordu. Hiçbir iz bırakılmaksızın kaldırılan Yenibahçe (Hoca Attar Halil Ağa) Mescidi'nin inşası kadar mimarisi de istisnaî idi. Esasında Fâtih devrinde Tahtakale'de inşa edilen bu küçük ahşap mescidin arsasını beğenen Rüstem Pa-

şa mescidi söktürerek yerine Mimar Sinan'a meşhur camisini inşa ettirmiş ve mescidin enkazını da İstanbul'un her devrinde ücra bir semti sayılan Yenibahçe'nin nihayetinde bir yere kurdurmuştur. Bir avlu içinde olan küçük ahşap mescidin minaresi binadan uzakta, avlunun iki cadde arasında bir köşe teşkil eden çok güzel bir çifte çeşmenin üzerine oturtulmuş bir şerefe ve külâhtan ibaretti. Çeşmelerden birinin arkasından çıkan düz bir merdiven bu minareye irtibatı sağlıyordu. Minber-minare denilen bu minare çeşme ve mescidle ortadan kaldırılmıştır. Mimar Sinan'ın kendi adını yaşatmak amacıyla Yenibahçe'de inşa ettiği mescid de plan tertibi ve minaresi bakımından benzeri olmayan bir eserdi. Mimar Sinan daha büyük ölçüde üzeri kiremitli mescidler de yapmıştır. Bunlardan dış mimarisi itibariyle en güzellerinden biri, henüz ihya edilmişken 1957'de tamamen yıktırılan Çapa'da Kazasker Abdurrahman Efendi Mescidi'dir. Aynı devrin böyle kiremitli ve enine uzanan bir mekândan ibaret bir mescidi de Şehremini'nde yine Sinan'ın eseri olan Odabaşı Mescidi'dir. Önceki misalde olduğu gibi bunda da duvarlar muntazam taş ve tuğla şeritleri halinde örülmüş geniş bir saçaklı ahşap çatı caminin üstünü örtmüştür. Aynı mimari hususiyetlere sahip başka bir mescid ise Mimar Sinan tarafından 970'te (1562) Balat'ta inşa edilen Ferruh Kethüdâ Mescidi'dir. Aynı mimarın İstanbul'da ufak ölçüde cami ve mescidlerde çok sayıda tatbik ettiği anlaşılan bu plan tertibinin bir tekrarı ile Yedikule'de Hacı Evhad Camii'nde karşılaşılır. Kitâbesinden anlaşıldığına göre 993'te (1585) yapılmıştır. Âhenkli nisbetleri olan mescid, çok uzun yıllar harabe halinde durduğundan duvarlarını süsleyen çiniler tamamen sökülerek çalınmış, malakârî tezyinattan da az parçalar kalmıştır ve ancak 1945'te ihya edilebilmiştir. Kalan izlerden içerisinin itinalı bir şekilde süslenmiş olduğu tahmin edilebilen bu mescidin evvelce tavanının da içeriden ahşap kubbeli olduğuna ihtimal verilebilir. Nitekim aynı devirden, iç tezyinatını tamam bir halde bütün ihtişamıyla muhafaza edebilmiş iki mescid günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan biri Hekimoğlu Camii'nin ilerisinde bulunan Ramazan Efendi Mescidi'dir. Mimar Sinan tarafından 994'te (1586) Hacı Hüsrev Ağa için yapılan ve aslında Bezirgânbaşı Camii olarak tanınırken bitişiğindeki tekkenin şeyhinin adını alan bu mescid her bakımdan Türk sanatının şaheserlerindendir. Tarih kitâbesi şair Sâî Mustafa Çelebi'nindir. Bina da Mimar Sinan'ın ölümünden pek az önce yapıldığına göre onun son eserlerindendir. Avlusunda çok küçük fakat sanatkârane bir şadırvan bulunmakta, basit harimi ahşap bir çatı örtmektedir. Ancak bu mescidin en hârikulâde tezyinatını iç duvarlarını kaplayan çiniler teşkil eder. Burada ayrıca kalem işi nakışlar da tesbit edilmiştir. Aynı derecede muhteşem bir iç mimariyle Topkapı dışında 1000 (1592) yılında Takyeci (Arakiyeci) İbrâhim Ağa tarafından yaptırılan mescidde de karşılaşılır. Burada bütün duvarlar, bir sürahiden fışkıran çiçek ve yapraklar veya büyük tezyinî başka bitkilerle süslü çinilerle kaplıdır. Mermer minber de aynı derecede itinalı işlenmiştir. Kiremitli çatı boşluğunda gizlenmiş ahşap bir kubbe harimin tavanını teşkil eder. Ayrıca içerideki ahşap aksam üzerinde çinilerin resim ve renklerine uygun renkli nakışlar mevcuttur.

Sonraki yüzyılların mescidleri arasında cazip özellikleriyle dikkati çeken örnekler mevcuttur. Zarif baca şeklinde bir minareye sahip Karagümrük'te Derviş Ali Mescidi barok üslûbun uygulandığını gösterir. Cümle kapısı üstünde yükselen ve benzeri olmayan minaresiyle mimari bakımdan bir yenilik ortaya koyan Altımermer civarında Tulumcu Hüsam Mescidi 1945'te yıktırılmıştır. İstanbul'un XIX. yüzyılda yapılan ve devrinin üslûbunun çok güzel bir örneği olan nâdir mescidlerinden biri de Tekfur Sarayı karşısında Âdilşah Kadın Mescidi idi. 1805'te yaptırılan ve mescid mimarisinde "empire" üslûbunun uygulanmasını gösteren bu çok zarif eser, lüzumsuz olarak temele kadar yıktırıldıktan sonra her ne kadar ihya edilmişse de eski zarifliğine kavuşamamıştır. Unkapanı'nda esası Mimar Sinan'ın iken ampir üslûbunda XIX. yüzyılda yapılan Süleyman Subaşı Mescidi de yıktırılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısı içinde bazı eski mescidler, o sıralarda hâkim sanat zevklerine göre ya tamamen tahrif edilerek çirkin bir şekilde yenilenmiş (Lâleli'de Yâkub Ağa, Beyazıt'ta Kaliçeci Hasan vb.), yahut da garip üslûplarda yeniden inşa edilmiştir. Bu hususta, vilâyet yanındaki Nallı Mescid ile garip bir neogotik üslûpta yenilenen Sultanhamamı'nda Hacı Köçek Mescidi ve Büyük Postahane arkasında 1911'de yenilenirken eski Türk sanatı uygulanmak suretiyle yapılmak istenen Hubyar Mescidi ve Mercan Yokuşu başında Âlî Paşa Mescidi birer örnek olarak anılabilir. 1956-1960 istimlâkleri sırasında yıktırılan Aksaray'daki Şîrmerd Çavuş Camii'nin hâtırasını yaşatma gayesiyle karşı sırada yapılan yeni binanın ise Türk mimari üslûbunda klasik üslûbu taklit eden kubbeli bir küçük cami olduğu görülür.

Eski ahşap mahalle mescidlerinden hemen hemen şehir içinde hiçbir örnek kalmamış gibidir. Eminönü'nde Arpacılar Mescidi oldukça belirli bir empire üslûbu gösteren nâdir bir eser sayılabilir. Son yıllarda bazıları sebepsiz (Sarayburnu'nda Yedekçiler, Atatürk Bulvarı yakınında Voynuk Şücâüddin, Aksaray'da Oruç Gazi ve İsmâil Ağa, Unkapanı'nda köprü başında Süleyman Subaşı, Tekfur Sarayı'nda Âdilşah Kadın, Lâleli'de Mimar Hayreddin, Beyazıt-Lâleli arasında Çoban Çavuş, Langa'da Abdullah Ağa [Langa] Camii gibi), bir kısmı ise cadde açmak veya arsasından istifade etmek amacıyla yıktırılan birçok mescid vardır: Bâbıâli karşısında Fatma Sultan, Eminönü meydanında Arap Mehmed Paşa, Atatürk Bulvarı'nda Revânî Çelebi, Papazoğlu, Yahyâgüzel (Hoca Teberrük), Karagöz (Baba Hasan), Alemî, Fîruz Ağa, istasyon karşısında Sirkeci mescidleri gibi. Ayrıca cami ve mescidlerin tasnifi hakkındaki tâlimatnâmeden cesaret alınarak kadro dışı bırakılan birçok mescid bu tarihten itibaren zaman zaman satışa çıkarılmış veya kiraya verilmiş, bunların bir kısmı yeni sahiplerince yıktırılmıştır (Haraççı, Kabasakal, Hoca Ali, Tüfekhâne, Servili, Pirinççi Sinan, Öküz Mehmed Paşa, Yolgeçen, Hacı Ferhad, Sinan Ağa, Dibek, İlyas Çelebi mescidleri gibi). Çoğu kaybolan bu mescidlerin satış ilânlarını 1930-1950 yılları arasındaki İstanbul gazetelerinde bulmak mümkündür. Deprem, yangınlar ve bakımsızlıktan harap olan mescidler arasında son yıllarda ihya edilenler de vardır. Bu suretle tekrar ibadete açılan mescidlere misal olarak Bayezid Ağa, Altay, Seyyid Ömer mescidleri gösterilebilir. Pek yanlış şekilde ihya edilenler de vardır ki Fatih'te Emîr Buhârî Tekke ve Camii, Cağaloğlu'nda Cezerî Kasım Paşa Camii bunlar arasındadır.

Namazgâhlar. Basit bir alçak duvarla sınırlanmış çimenli toprak bir sahadan ibaret olan namazgâhlar bugün son derece azalmıştır. Bunların mihrap yerini tutan sade bir kıble taşı ve sahayı gölgeleyen bir veya birkaç ağacı olduğu gibi yanlarında bir de çeşme bulunur. Umumiyetle namazgâhlar şehrin çevresindeki mesire yerlerinde ve şehirden çıkan yol-

ların üzerinde kurulmuştur. Şehrin içinde tarihe geçmiş bir namazgâh Sultanahmet Meydanı'nın kenarında İbrâhim Paşa Sarayı'nın sırasında bulunuyordu. XVI. yüzyılda burada idam edilen ve Oğlan Şeyh olarak anılan Melâmî tarikatından İsmâil Ma'şûkī ile ilişkili olan bu namazgâh Üçler Namazgâhı olarak biliniyordu. Matrakçı Nasuh'un İstanbul minyatüründe bu namazgâh gayet açık olarak işaretlenmiştir. Daha sonra aynı yere bir cami inşa edilmişse de bu da XIX. yüzyıl içinde bir yangının ardından ortadan kaldırılmıştır. Şehrin içinde çok istisnaî bir tertibe sahip bir namazgâh ise Kadırgalimanı'nda Cinci Meydanı (Cündî Meydanı) denilen yerde, III. Ahmed'in kızı ve Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın zevcesi Esmâ Sultan için 1779'da yaptırılan meydan çeşmesinin üstünde bulunmaktadır. İki taraflı olan bu çeşmenin haznesinin üstüne bir merdivenle çıkılmakta ve burası böylece bir namazgâh vazifesi görmekte idi.

Zâviye, Hankah ve Tekkeler. İstanbul'un dinî yapıları arasında tanınması gereken ve bir grup oluşturan dergâh ve tekkeler XX. yüzyılda faaliyetleri durdurulunca istisnasız olarak yıkılmaya bırakılmıştır. Bunlardan ancak sınırlı sayıda bir kısmı mahalle camisi veya mescidi olarak vazife görmeye devam edebilmiştir. Son şeyhlerinin tasarrufunda kalan tekke binalarının büyük ekseriyeti yavaş yavaş özel mülkiyete geçerek satılmış, yıkılmış ve ortadan kalkmıştır. Günümüzde şehrin muhtelif yerlerinde mahalle aralarında görülen metrûk küçük hazîrelerin bir kısmı evvelce burada mevcut olan yıkılmış tekkelerin son hâtıralarıdır. Bazı tekkelerin de şeyh meşrutaları olan büyük ahşap konaklar bugün görülebilmektedir.

İstanbul'un büyük tekkelerinin en önemlisi Yenikapı Mevlevîhânesi sayılabilir. Bu tekke iki yangın geçirerek mahvolmuştur. Mevlevî tarikatına ait bir tesis de Çarşamba ile Fener arasındaki yamaçta kurulmuş bir mesnevihâne idi. XIX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olmakla beraber Avrupa barok mimari üslûbunun Türk sanatına yerleşmesinin güzel bir örneği olan Yedikule'de Fevziye Camii yanındaki Küçük Efendi Dergâhı da 1957'de yanmış, cami beden duvarlarıyla ihya edilmiştir. Yine XIX. yüzyılın bir eseri olmakla beraber cadde üzerindeki sebilli mermer cephesi güzel bir empire üslûbu gösteren Aksaray'da Oğlanlar Tekkesi 1957 istimlâkleri sırasında ortadan kaldırılmış, fakat sebil cephesinin taşları toplanarak o civardaki Murad Paşa Camii avlu duvarı dibinde 1964'te yeniden kurulmuştur. Son yıllarda mevcut kalıntılarından bir kısmı kurtarılan çok eski ve tarihî değeri büyük tekkelerden biri de Salkımsöğüt'te (Sirkeci) Aydınoğlu Dergâhı'dır. Esası II. Bayezid devrine kadar inen bu dergâhın asıl binası 1960'ta yıkılmış, fakat en eski kısmı olan türbesi, dış duvarları, avlusundaki mezarlar ve ağaçları muhafaza edilmiştir. Silivrikapı iç tarafında esası Fâtih Sultan Mehmed devrinde Topçubaşı Bâlâ Süleyman Ağa tarafından kurulan Bâlâ Tekkesi de şimdiki haliyle XIX. yüzyıla ait bir manzumedir. Kitâbesine göre saraylı Sazkâr Kalfa tarafından 1862'de ve 1894 depreminden sonra Âdile Sultan tarafından bu şekliyle ihya edilmiştir. II. Abdülhamid devrinde 1892 ve 1895 yıllarında bilhassa Pereste Kadın tarafından bu manzumeye hususi bir güzellik veren çeşme ve sebiller yaptırılmıştır. Türk sanatına barok üslûbunun ilk sızması sıralarında yapılan Bâbıâli karşısındaki Hacı Beşir Ağa manzumesinin bir parçası olan büyük tekke birkaç yıl önce yanmış, sadece harabesi kalmıştır. Daha sonra bu harabe restore edilmiştir. Yine aynı yerde defterdarlığın modern binasının yerinde Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan'ın camisi vardı. Bunun da bitişiğinde Gümüşhaneli Dergâhı olarak bilinen bir tekke mevcuttu. İstanbul'da Bayramî, Bedevî, Celvetî, Cerrâhî, Gülşenî, Halvetî, Kādirî, Mevlevî, Nakşî, Rufâî, Sâdî, Sinânî, Sünbülî, Şâbânî, Şâzelî, Uşşâkī tekkeleri bulunmaktaydı.

Türbeler. İstanbul'da halk tarafından ziyaret edilen ve menşeleri muhtelif olan bazı evliya türbeleri vardır. Bunların bir kısmı, Bizans devrinde İstanbul'u muhasara eden İslâm ordusu ile gelerek şehid düşen sahâbelerle ilgilidir. Bir kısmı da makam veya meşhed olmak üzere fethi müteakip inşa edilmiş veya daha geç dönemlerde meydana getirilmiştir. İstanbul'un, Bizans devrinde şehid düştüğü kabul edilen müslümanlar içinde hâtırası en fazla kutsiyete sahip olan sahâbe türbesi, yerleşmiş bir kanaate göre VII. yüzyıldaki bir kuşatma sırasında İstanbul'a gelen ve mezarı Akşemseddin tarafından keşfedilen Ebû Eyyûb el-Ensârî'dir. Sahâbe türbelerinin çoğu Ayvansaray bölgesinde toplanmış olup sur kapılarına yakın böyle türbeler mevcuttur. Mimarilerinden anlaşıldığına göre XIX. yüzyıl başlarında Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılmıştır. Binalar çok sade bir empire üslûbu gösterir. Genellikle taş söveli dikdörtgen pencerelerinde baklava şeklinde kafes teşkil eden demir parmaklıklar bulunmaktadır.

Ziyaret yerlerinin ikinci bir zümresi "ni'me'l-ceyş" denilen fetih şehidlerinin kabirleridir. İstanbul muhasarasına katıldıkları söylenen bu şahısların tarihî hüviyetleri pek bilinmemekte ve hayatları efsaneleşmiş bir şekilde anlatılmaktadır. Şehrin çeşitli mahalle ve semtlerinde rastlanan bu kabirlerin içinde en kalabalığı, Şehzadebaşı'nda ufak bir hazîre teşkil eden Onsekiz Sekbanlar hazîresidir. Bugün mevcut veya ortadan kalkmış bu çeşit kabirler ve ufak türbelerin çoğunun kitâbeleri sonradan yapılmıştır. Ayrıca şehrin Türkleşme'si ve İslâmlaşma'sında faal rolleri olan sûfîler ve erenler için de türbeler veya kabirler yapılmış, bunlar ziyaret yerleri olmuştur. Nihayet üçüncü zümre olarak şehrin muhtelif yerlerinde tarihî şahsiyetleri karanlıklar içinde olan bazı evliya türbe ve kabirleri vardır.

İstanbul'da türbe mimarisinin şaheserleri sayılabilecek örneklerin başında hiç şüphesiz selâtin türbeleri gelmektedir. Fâtih Sultan Mehmed, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman, I. Ahmed, I. Abdülhamid, kendi adlarına kurulan külliyelerin sınırları içinde bulunan müstakil türbelere gömülmüşler, yanlarına ayrı türbelerde bazan yakınları da defnedilmiştir. Ancak geç devirlerde müstakil türbesi olmayan bazı padişahların ve hânedan mensuplarının aynı türbelerin içine gömülmeleri sonunda aslında türbenin kubbesi altında tek olarak bulunması gereken bâninin sandukasının etrafı irili ufaklı sandukalarla kaplanmış, böylece türbenin gerçek etkisi bozulmuştur. XVI. yüzyılda Mimar Sinan tarafından yapılan Şehzade Camii'nin şehrin ana caddesine komşu olan hazîresinde, Şehzade Mehmed'in türbesinden başka daha birçok türbe yapılmak suretiyle burası bir türbeler topluluğu halini almıştır. Fakat hiç şüphesiz bu hususta en zengin hazîre Ayasofya Camii'ninkidir. Burada Türk sanatının türbe mimarisinde en muhteşem eserlerinden sayılabilecek II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed'in ayrı ayrı türbeleri inşa edilmiştir.

Fâtih Türbesi şimdiki şekliyle yeniden 1766'da yaptırılmıştır. Aynı hazîrede ayrı bir türbede Fâtih Sultan Mehmed'in zevcesi Gülbahar Hatun yatmakta ise de bu da 1765 depreminden sonra yeniden in-

şa edilmiştir. Mütevazi ölçüde olmakla beraber muntazam kesme taş kaplamalarıyla klasik devir Türk mimarisinin sert, fakat âhenkli ifadesini aksettiren II. Bayezid ve 929'da (1523) biten I. Selim türbelerinden ikincisi bilhassa çini süslemesi bakımından değerlidir. 955'te (1548) yapılan Şehzade Türbesi'nde dış mimariye renkli taşlarla daha cazip bir görünüş kazandırıldığı gibi içerisi de çinilerle bezenmiştir. Mimar Sinan'ın Kanûnî Sultan Süleyman ve zevcesi Hürrem Sultan için Süleymaniye hazîresinde ayrı ayrı olarak inşa ettiği iki türbe de XVI. yüzyılın güzel eserlerindendir. Ayasofya hazîresinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında yapılan II. Selim, III. Murad, III. Mehmed türbelerinin de her biri, mimari ve tezyinat bakımından kendi türlerinin en güzel örneklerindendir. Ayasofya türbeleri arasında bir tane de eski vaftiz binası vardır. Kilisenin muazzam vaftiz teknesini ihtiva eden bu müstakil bina, fetihten sonra yağhane olarak kullanılırken acele bir değişiklik ve tamirden sonra I. Mustafa'ya türbe yapılmış, buraya Sultan İbrâhim de defnedilmiştir. Sultan Ahmed Külliyesi'nin yanında inşa edilen büyük türbede bânisinden başka II. Osman, IV. Murad ve Kösem Mahpeyker Sultan gömülüdür. XVII. yüzyılın diğer önemli bir türbesi, 1093'te (1682) ölen Vâlide Turhan Sultan için yaptırılan Yenicami Türbesi'dir. Burada IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud ve III. Osman yatmaktadır. Çok dolu olan türbenin yanına ek bir türbe de inşa edilmiş ve V. Murad buraya gömülmüştür. XVIII. yüzyılda barok üslûpta Nuruosmaniye ve Lâleli camileri yanına birer türbe yaptırılmıştır; sonuncuda III. Mustafa ve III. Selim yatmaktadır. I. Abdülhamid, türbesini Bahçekapı'da kurdurduğu ve birçok aksamı kaybolan külliyenin bir köşesine inşa ettirmiştir. Fâtih Camii önünde II. Mahmud devrinde Nakşidil Vâlide Sultan için barok türbe yaptırılmıştır. II. Mahmud, müstakil türbesini Divanyolu'nda mermer kaplı olarak empire üslûbunda yaptırmıştır. Bahçe kısmı zamanla mezarlarla dolan bu türbenin hizmetkâr odalarından biri de türbe haline getirilmiştir. II. Mahmud, Abdülaziz ve II. Abdülhamid burada yatmaktadır. Son devir padişahlarından Abdülmecid'in türbesi Sultan Selim Camii hazîresinde, V. Mehmed'inki, Mimar Kemâleddin tarafından yapılmış neoklasik Türk üslûbunda, kubbeli küçük bir bina olarak Eyüp'tedir. Aksaray'da Vâlide Sultan Camii karşısında olan Vâlide Pertevniyal Sultan Türbesi 1956'da geri çekilmek üzere yıkılmış, fakat bir daha yapılmamıştır.

Osmanlı devri ricâlinin türbeleri ise hayli çok sayıdadır. Bunların bir kısmı cami, medrese gibi kendi hayır eserleriyle birlikte ele alınmıştır. Ayrıca Eyüp Sultan'ın öneminden dolayı bu semt de tercih sebebi olmuştur. XV. yüzyılda yapılanlar içinde Mahmud Paşa Türbesi, dış satıhlarını süsleyen mozaik çinilerle hem tek hem de çok eski bir Türk türbe geleneğinin son temsilcisi olarak özel bir değere sahiptir. Halbuki aynı devrin diğer iki türbesi Dâvud Paşa ve Rum Mehmed Paşa çok daha sadedir. Bunlardan Dâvud Paşa Türbesi, sekiz köşeli muntazam kesme taş cepheli mütevazi bir bina olmakla beraber çok âhenkli nisbetlere sahiptir. Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa hazîresinde görülen ve ilk bakışta yan cepheleri açık bir türbeyi andıran bina ise kime ait olduğu, hatta bitip bitmediği anlaşılamayan bir eserdir. Süleymaniye Külliyesi'nin bir köşesinde umumiyetle bir imzaya benzetilen Mimar Sinan Türbesi, bir iskân adasının iki sokak başlangıcı arasındaki dar şerit üzerinde yer almıştır. En uçta küçük, kubbeli bir sebil bulunmakta, arkasındaki sahayı Sinan'ın açık türbesi ve bir hazîre işgal etmektedir. Dikdörtgen biçiminde çok küçük bir açık türbe olan bu kabrin Sâî Mehmed Çelebi tarafından nazmedilen kitâbesi cadde üzerindeki pencerenin üstündedir. Mimar Sinan tarafından muhtelif ricâl için türbeler yapıldığı bilinir. Bunlar genellikle sekiz köşeli, muntazam kesme taş kaplamalı, üstleri kubbe ile örtülü, bazıları içinde zengin çini bezemeye sahip güzel ve zarif eserlerdir. 1545'te intihar eden Hüsrev Paşa'nın türbesinde duvarların üst kenarları kubbe eteği mukarnas, kabartma tezyinat ve tomurcuk dizileriyle süslenmiştir. İstanbul'daki ricâl türbeleri içinde Mahmud Paşa'nınkinden sonra en muhteşem görünüşlü olanı budur. Sinan'ın arkasından inşa edilenler arasında Mimar Dâvud Ağa'ya izâfe edilen Çarşıkapı'da Sinan Paşa Türbesi ile Atatürk Bulvarı'nda Gazanfer Ağa Türbesi anılabilir. Sinan Paşa Türbesi'nde dış cephelerde renkli tezyinat, Hüsrev Paşa Türbesi'nde olduğu gibi köşe sütuncukları ve duvarların üst kenarlarında çeşitli süsler vardır. Diğeri ise daha sade bir mimaridedir. Haseki'deki Bayram Paşa Türbesi kemer, pandantif ve kubbesini süsleyen renkli kalem işi nakışlar bakımından özel bir değere sahip bulunmaktadır. Şehrin içinde XVIII. yüzyılda yapılmış kayda değer ehemmiyette ricâl türbesine rastlanmamaktadır. Fakat XIX. yüzyılda yeniden böyle müstakil türbeler yapıldığı görülmektedir. Muayyen bir üslûbu olmayan ve Türk sanatına yabancı unsurlardan meydana gelen böyle bir türbe Beyazıt Camii hazîresinin meydana bakan köşesinde bulunan Reşid Paşa Türbesi'dir. Cağaloğlu'nda cadde üzerinde Mahmud Nedim Paşa Türbesi de yabancı üslûplu olmakla beraber malzeme ve işçiliği itibariyle iyi evsafta bir eserdir. Sultanahmet'te Fuad Paşa Türbesi ise o sıralarda İstanbul'da moda olan Mağrib üslûbunun garip bir örneğidir. Sekiz köşeli bir bina olan türbenin dış satıhları, sıvayı işlemek suretiyle tamamen kabartma süslemeyle kaplanmıştır. Fakat her şeye rağmen Türk sanatının türbe mimarisindeki gelişmesini ve son devirde hâkim olan sanat zevkini göstermesi bakımından bunlar önemli sayılabilecek eserlerdir. Fatih'te Emîr Buhârî Türbesi karşısında Mimar Kemaleddin Bey'in yaptığı Sadrazam Ahmed Cevad Paşa Türbesi de eski Türk sa-

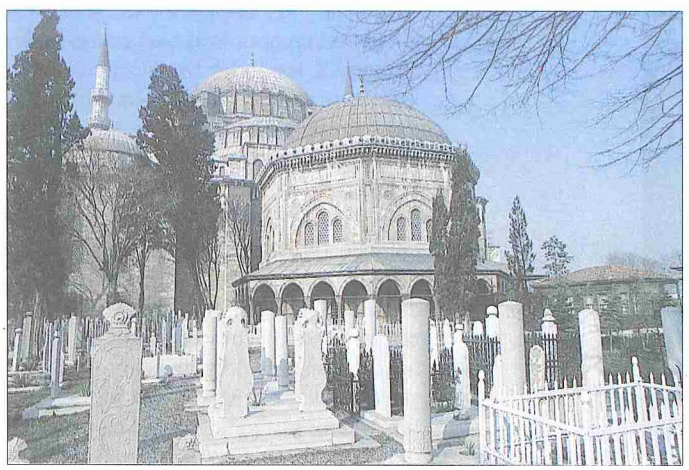

Süleymaniye Camii hazîresinden bir görünüş

natına dönmeye çabalayan zevkin başarılı sayılamayacak tek örneğidir.

Hazîre ve Mezarlıklar. Fetihten sonra şehrin dışında geniş arazide büyük mezarlıkların teşekkül etmesine rağmen yoğun yerleşim yerlerinde, mahalle aralarında veya bazı hayratın etrafında küçük mezarlıklar meydana gelmesi önlenememiştir. Böylece Türk mezarlığı hazîre ve büyük mezarlık olmak üzere iki şekilde oluşmuştur. Bilhassa mahalle sakinleri evlerinin hemen yakınındaki bir hazîreye gömülmeyi tercih etmişlerdir. Bu yüzden mahallelerin arasında, birkaç ağacın gölgelediği küçük mezarlıklar ortaya çıkmıştır ki bu da İstanbul'un tarihî görünümünün başlıca özelliklerinden biri olmuştur. 1868 Şubatında yayımlanan bir nizamnâme ile Eyüp müstesna olmak üzere bütün şehir içi ve Boğaz'da cami ve kilise etrafına ölü gömülmesi yasaklanmıştır. Aynı yasak 10 Teşrînisânî 1284'te (22 Kasım 1868) tekrar ilân edilmiştir. Bu hususta bazı istisnalar da tanınmıştır. Nitekim eskiden kalan kapalı aile türbelerine o aile mensupları gömülebileceği gibi din büyükleri, tarikat reisleri, şeyhler ve bunların zevceleriyle çocukları, ibadet yeri bânileri ve evlâtları bu istisnalar arasında gösterilir. Şehir içindeki hazîreler ve küçük mezarlıkların gerek taşlarının sanat değeri gerek tarihî önemleri bakımından korunmaları zaruri iken vaktiyle hepsi belediyelere devredilen bu hazîre ve mezarlıklar boş arsa muamelesi görmektedir. Bu suretle üzerlerindeki tezyinî özellikleri bakımından sanat eseri hüviyetine sahip birçok mezar yok olduğu gibi tarihî şahsiyetlerin de son hâtıraları kaybolmaktadır. Mahalle aralarındaki hazîrelerde önemli şahsiyetler gömülmüştür. Nitekim İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in mezarı Atatürk Bulvarı kenarında Voynuk Şücâüddin Camii hazîresinde idi. Aynı yerde bulunan diğer bir hazîrede ise Kâtib Çelebi'ye ait olduğu tahmin edilen bir mezar belirlenerek ihya edilmiştir. Son yıllarda tamir edilen bazı hayır binalarının etrafındaki hazîreler ya tamamen kaldırılmış veya ait olduğu bina ile birlikte ortadan silinmiş yahut da hayli hasar görmüştür. Birçok durumda da ya hazîreler çok uzak yerlere götürülmüştür, ya da nereye taşındıkları bilinmemektedir. Nihayet bir kısmı da belediye tarafından yığınlar halinde muhtelif tarihlerde taşçılara satılmıştır. Tanzim edilen birkaç hazîreye örnek olarak Sirkeci'de Aydınoğlu Tekkesi, Divanyolu'nda Atik Ali Paşa Camii, Sinan Paşa Medresesi, Aksaray'da Has Murad Paşa Camii hazîreleri zikredilebilir. Mahalle aralarında Vefa'da Molla Gürânî Camii karşısındaki büyük ve ulu ağaçlarla kaplı hazîre başta olmak üzere birkaç önemli mezarlık vardır.

Şehrin evvelce dış çevresinde şehri kuşak gibi saran büyük mezarlıklardan da bugün pek az şey kalmıştır. Tarihî mezarlar önceden ayrılıp bunların sahaları tahdit edilmediğinden eski ve tarihî taşlar kolaylıkla ortadan kaldırılmıştır. İstanbul'un böyle mezarları tarihî şehrin sınırları dışındadır. Kara tarafı surlarının dışında, Marmara kıyısından Haliç'e kadar boydan boya ayrı ayrı adlar alan bir mezarlık silsilesi vardır (Yedikule, Mevlânâkapı, Topkapı, Edirnekapı, Silivrikapı vb.). Burada birçok ünlü kişinin mezarı bulunuyor idiyse de bugün yeni gömüler yüzünden kaybolmaktadır. Bir kısmı da açılan yollar sebebiyle yok olmuştur. Evvelce tam Yedikule'nin dışında olan ve içinde çok eski mezar taşları görülen küçük bir mezarlık parçası 1950'lere doğru tamamen ortadan kaldırılmış, yerine benzin istasyonu ile birlikte yıkama yağlama istasyonu inşa edilmiştir. Aynı durum surlar karşısındaki Edirnekapı - Mevlânâkapı Mezarlığı için de söylenebilir.

Balıklı Rum Mezarlığı'na ait iken Balıklı Manastırı'na yer döşemesi yapılan Yunan harfiyle Türkçe yazılmış bir Karamanlı mezar taşı

Hıristiyan mezarlıklarına gelince, tam Edirnekapı ile Tekfur Sarayı arasında surun dışındaki bir Rum mezarlığı 1960'ta ortadan kaldırılarak ve hendek de doldurularak top sahası haline getirilmiştir. Çok ilgi çekici bir hıristiyan mezarlığı ise sur dışında Balıklı Manastırı'nda bulunmaktadır. Burada avluda yere döşenmiş mermer mezar taşları arasında Rum harfleriyle çok sayıda Türkçe kitâbe okunmaktadır. Bunlar, genellikle eski adı Samatya olan Kocamustafapaşa semtine yerleşen Karamanlı denilen, asıllarının Türk olduğu sanılan Ortodoksların mezarlarıdır.

Su Tesisleri. Roma İmparatorluğu zamanında muntazam ve büyük bir su şebekesine sahip bulunan İstanbul Bizans devrinde bu tesisleri yaşatamamıştır. Bakımsızlıktan, depremlerden ve bilhassa Trakya'dan inen akınlardan çok zarar gören su şebekesi, su yolları ve yapıları kullanılmaz hale gelmiştir. Eski Roma ve Bizans su tesisleri, fetihten sonra acele bir tamirden geçirilerek şehrin ilk su ihtiyacının karşılandığını devrin bir kaynağından tahmin etmek mümkün olmaktadır. Tursun Bey'in yazdığına göre, İstanbul'un mâmur olduğu devirlerde altı yedi günlük yerlerden getirilmiş olan suyun yolları bulunmuş, kemerler tamir edilmiş, böylece şehre akıtılan su çeşmeler vasıtasıyla dağıtılmıştır. Türk devrinde İstanbul'un esas su şebekesi, bilhassa Kanûnî Sultan Süleyman'dan itibaren şehrin kuzeyindeki sahada Belgrad ormanları denilen bölgede toplanmıştır. Sonraları Belgrad ormanları bölgesindeki Türk su tesisleri, devamlı olarak gelişerek günden güne artan su ihtiyacını cevaplandırmıştır. İstanbul'un içindeki yüzlerce çeşme, sayıları yüzleri bulan cami şadırvanları, her gün tonlarca su sarfiyatına sebep olan özel ve genel hamamlar, nihayet evlerdeki ha-

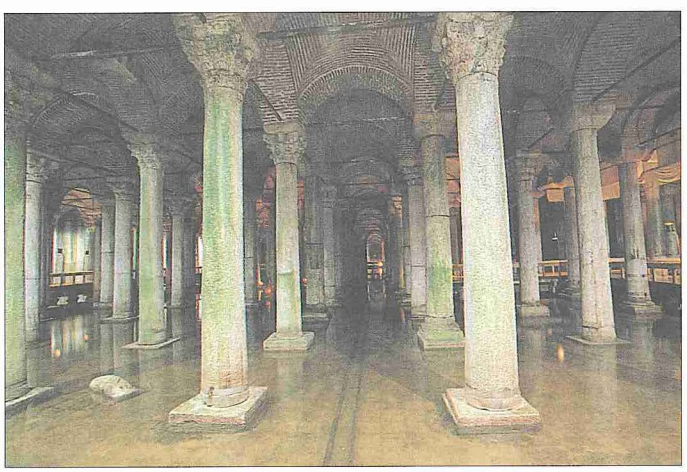

Yerebatan Sarnıcı'nın içinden bir görünüş

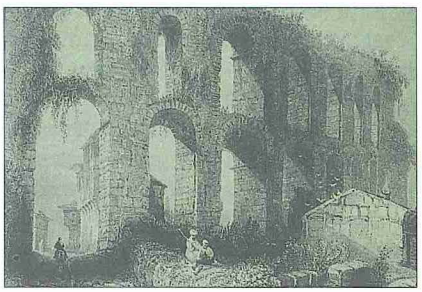

Bozdoğan Su Kemeri'nin XIX. yüzyılın ilk yarısındaki durumunu gösteren bir gravür (J. Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1839, s. 98)

vuz, çeşme ve selsebiller bu ihtiyacın artmasının başlıca sebepleridir.

Osmanlı devrinde şehrin su ihtiyacını sağlayan tesislerin hepsi sur dışındadır. Yalnız Roma devrine ait ve şehrin içinde iki yüksek noktasında su yolunu taşıyan Valens Su Kemeri bazı kısımları tamir edilerek Türk su yolunun hizmetine sunulmuştur. Bizans devrinin kapalı su sarnıçlarından ancak birkaçında su toplanıyordu. Bunlardan Yerebatan denilen büyük sarnıcın suyu tonozların tepeleri delinerek üstteki evlerin, konakların ihtiyaçları cevaplandırılmıştır. Zeyrek'teki Pantokrator Manastırı Sarnıcı'nda Evliya Çelebi'nin yazdığına göre XVII. yüzyılda hâlâ su bulunuyordu ve bu su üstündeki evler tarafından kullanılıyordu. Hatta üstündeki Pîrî Paşa Mescidi de bu sebepten Soğukkuyu Mescidi olarak adlandırılmıştır. İstanbul'da Osmanlı devrinde yapılan su yolları büyük bir ihtimamla düzenlenmiş, "su yolculuk" diye bir görev kurulmuştu. İstanbul'un altında her bir tarafa uzanan bu su kanallarının bakımı da su yolcular tarafından yapılırdı. Vakıf suları kesildikten sonra bu kanallar da kurutulmuş ve büyük inşaatların temel kazılarında bunlar tahrip edilmiştir. Su yollarının çeşitli devirlerde yapılmış haritaları günümüze kadar gelmiştir. Bunlarda su yollarının geçtiği güzergâhlar, besledikleri çeşmeler, şadırvanlar, konaklar ve hamamlar, bunlara verdikleri lüle hesabı üzerinden su miktarı işaretlenerek belirtilmiştir. Bu haritalardan biri Süheyl Ünver tarafından yayımlanmıştır. Daha yakın tarihlerde Kâzım Çeçen, şehrin başlıca su yollarına dair büyük eserler meydana getirerek gerek su yollarını gerek bunlardan faydalanan yerleri mükemmel bir şekilde tanıtmıştır.

Çeşmeler. Şehrin her köşesinde, hemen hemen her sokağında, hatta aynı sokakta birkaç tane olmak üzere yüzlerce çeşme yapılmıştır. Her devrin sanat üslûbunun izlerini aksettiren, bazıları çok mütevazi, bazıları muhteşem ve iddialı olan bu sanat eserleri kitâbesiz, manzum kitâbeli ve mensur kitâbeli olmak üzere bir ayırma ile sınıflandırılabilir. Bunların aralarında kitâbesi hat sanatı bakımından değerli olanlar da vardır. Çeşmeler, herkesin kullanabileceği musluklu açık çeşmeler olduğu gibi bir de gediklere bağlı saka çeşmeleri vardır. İstanbul tarafında kitâbeli 400'den fazla çeşme tesbit edilmiştir. Galata, Beyoğlu, Haliç'in yukarı yakası, Boğaz sahilleri, Üsküdar ve Kadıköy cihetiyle birlikte bu sayı 800'ü bulmaktadır. Vakıf su şebekelerinin kurutulması başta olmak üzere bilhassa cadde ve sokak genişletmek, arsalarından istifade etmek gibi sebeplerle bu çeşmelerden birçoğu ortadan kaldırılmıştır. Birkaçının kitâbesi müzeye nakledilmiş, diğer birkaçı da taşlarının nakli suretiyle tekrar yapılmıştır. Bu arada bazı çeşmeler de esas yerlerinden kaldırılarak çok uzak bölgelerde yeniden kurulmuştur. Çeşmelerin büyük bir kısmı, bir duvara bitişik olarak inşa edilmiş tek bir yüzden ibaret küçük eserlerdir. Bunlara "cephe çeşmeleri" adını vermek mümkündür. Bazı hallerde bu çeşmeler bir sokağın köşesinde inşa edilerek köşe çeşmesi şeklinde yapılmıştır. Geniş veya ufak bir meydanın ortasında inşa edilen müstakil çeşmeler ise eskiden beri "meydan çeşmesi" olarak ayırt edilmiştir.

Sebiller. Hayır binaları içinde başlı başına bir çeşit teşkil eden sebil, gelen geçene su ve belirli günlerde şerbet dağıtmak üzere yapılmış bir tesis olmakla beraber İstanbul'dan başka şehirlerde pek temsil edilmemiştir. Evliya Çelebi İstanbul'daki birçok sebilden bahsetmektedir. Fakat bugün bunların çoğunu bulmak mümkün değildir. *Hadîkatü'l-cevâmi'*-deki kayıtlardan bazı kayıp sebillerin adları ve yerleri tesbit edilmekte, birtakım vakıf kayıtlarından da bazı sebillerin adları öğrenilmektedir. Diğer taraftan sebillerin genellikle bir sıbyan mektebiyle birlikte olduğu da görülür. İstanbul sebillerini başlıca dört gruba ayırarak incelemek mümkündür: Köşe sebilleri, cephe sebilleri, âbidevî sebiller, yalnız bir pencereden ibaret olan pencere sebilleri.

Kaynakbaşı İşaretleri, Kuyular. Suya verilen değer şehrin her köşesindeki kaynakların, hatta bazı durumlarda alelâde kuyu sularının hassa bakımından değerlendirilmesine yol açtığı gibi bunların başlarına su mimarisi bakımından ilgi çekici küçük bazı alâmetler de konulmuştur. Şehrin batı cihetinde açık arazide rastlanan, üzerlerinde kitâbeleri olan ve bir mezar taşını andıran birtakım menba taşları da vardır ki İstanbul su şebekesinin genişliğini ve bu hususta hassasiyeti göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Bunlar büyük su yollarına, şehrin içindeki hayrat çeşmelerine su vermek üzere "katma"lar vakfeden hayır sahiplerinin ana su yollarına bağlattıkları suların çıktığı yerlerdir. Bu çeşit su nişan taşlarının en eskilerinden biri Sağmalcılar'da Yemen fâtihi Sinan Paşa menba taşıdır. Şehrin içinde ve yakın çevresindeki mahallelerle boş arazide evvelce vakıf kuyular da açıldığı bilinmektedir. Üzeri kitâbeli zarif mermer bir kuyu bileziğiyle yanında yine mermerden oyulmuş bir yalaktan ibaret olan bu basit su tesisleri hiç dikkati çekmediğinden ortadan kaybolmuştur. İstanbul'da -bilindiği kadar- kalmış tek vakıf kuyu Yedikule meydanında bulunmaktadır.

Hamamlar. İstanbul'da Osmanlı idaresi devamınca çok sayıda hamam inşasının başlıca iki sebebi vardır. İyi gelir getiren bu tesislerin bilhassa hayır binalarının evkafı olarak düşünüldüğü dikkati çeker. Diğer taraftan hamamlar, ait oldukları külliyenin merkezi olan camiye cemaat çekme bakımından da faydalı olmuştur. Birçok büyük külliyenin kendilerine ait birer hamamı olduğu gibi daha küçük manzumelerin de bazan hamamları vardı. Kolayca özel mülkiyete geçen bu tesisler gelir getirdikleri müddetçe kullanılmışlar ve bu imkânlar zayıfladıkça ortadan kaldırılmışlardır. Türk mimarisinin en zengin sahalarından biri olan hamam türünün bu yüzden İstanbul'daki örneklerinin çok büyük kayıplar verdiği bilinir.

Dünya hamam mimarisi içinde başlı başına bir yere sahip bulunan Türk hamamının iç teşkilâtı ayrıca incelenmiştir. İstanbul hamamları bu esaslara göre inşa edilmiş ve genellikle çifte hamam olarak yapılmıştır. Yarısı erkeklere, yarısı kadınlara tahsis edilen çifte hamamların bir özelliği hiçbir zaman iki ayrı kısmının kapılarının aynı cadde veya sokağa açılmamasıdır. Tek hamamlar pek nâdirdir. Bazı özel hamamlar da zamanla ait oldukları müessese veya özel mülkün ortadan kalkmasıyla genel hamam haline gelmiştir. Bu hususta en iyi örnek, Şehzadebaşı'nda bugün Acemoğlu Hamamı denilen Acemi Oğlanlar Hamamı'dır. Aslında bu-

radaki Eski Odalar yeniçeri kışlasının bir parçası olan Acemi Oğlanlar Kışlası'nın özel hamamı iken bu küçük bina kışlalar kaldırıldıktan sonra korunarak günümüze kadar faal bir halde kalmıştır. Vezneciler Hamamı'nın da aslında bir konak hamamı iken sonraları genel hamam şekline sokulduğuna ihtimal verilebilir. Çifte hamamların iki parçasının birbirine bağlanış tarzı çok değişik şekiller göstermektedir. Bu hususta mimarlar çeşitli denemeler yapmışlar ve bazan arsanın durumundan ileri gelen zorlamalar altında kalarak hârikulâde denilebilecek tertip tarzları uygulamışlardır. Hamamların birçoğunun camekân denilen soyunma yerinin büyük kubbeli mekânının kâgir olarak yapıldığı görülür, fakat birçok durumda bu kısım ahşaptan da yapılmakta ve tabiatıyla çok defa tamir ve tâdilât görmektedir. Zaman zaman eski hamamlar muhtelif bahanelerle yıkılmak istenildiğinde camekân kısmının böyle değiştirilmiş olması bir sebep olarak gösterilmektedir ki yanlıştır. Esasen Türk hamamlarının mimari özellikleri ve değişik örnekleri bu camekân kısmında değil iki kısmın bağlanmasında ve sıcaklık denilen esas yıkanma mekânında görülebilmektedir. Bu mekân ortada göbek taşı ve etrafında halvet hücreleriyle güzel mimari tertiplere sahip bulunmakta ve değişik şekiller arzetmektedir. Bu tertiplerin biri, doğrudan doğruya çok eski Türk mimarisinden ilham alınan "dört eyvan" tertibidir ki başta medreseler olmak üzere ev mimarisinde de kullanılmıştır; diğeri de yuvarlak mekânın çepeçevre duvarlarında hücreler açılmasıdır. Bu şekil daha fazla kaplıcalarda kullanılmış ve esası Anadolu'daki Roma devri kaplıca ve hamamlarından ilham alınmak suretiyle Türk sanatına girmiştir. Bazı hamamlarda bu iki esas tertibin dışında daha farklı şekillerin de kullanıldığı görülür. İstanbul hamamlarının değerlendirilmesinde bu esas ve özelliklerin göz önünde tutulması yerinde olur.

Türk sanat tarihi bakımından değerli başlıca hamamlar olarak şu örnekleri vermek mümkündür: Bugün mevcut hamamlar içinde tarihli kitâbesine göre en eski olan Mahmud Paşa Hamamı aslında çifte hamamken yarısını kaybettiği sanılmaktadır. Âbidevî bir hüviyete sahip ikinci örnek Beyazıt Hamamı'dır. Çemberlitaş'ta Vâlide Sultan'ın Çifte Hamamı, Edirnekapı'da Kanûnî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan Camii yanındaki hamam, Ayasofya Hamamı olarak tanınan Haseki Hürrem Sultan Hamamı, Barbaros Hayreddin Paşa evkafı olarak Zeyrek'te inşa ettiği Çinili Hamam Mimar Sinan'ın önemli eserlerindendir. Ayasofya Hamamı'nın bir benzeri de Koska'da Lâleli Camii karşısında Kızlar Ağası Hamamı idi. Kitâbesine göre 1080 (1669) yılında kızlar ağası Abbas Ağa tarafından yaptırılan bu çifte hamam 1920'den sonra yıkılmıştır. İstanbul'un özelliği olan hamamlarından biri de Balat Hamamı'dır. Eski Çavuş Hamamı ile aynı olduğu tahmin edilen bu hamamda soğukluğun yanında dar bir koridorla geçilen, başka hiçbir hamamda görülmeyen küçük bir kısım vardır ki beş basamaklı bir merdivenle çıkılan bu yer "yahudi batağı" olarak adlandırılmış ve yalnız Mûsevîler tarafından kullanılmıştır. İstanbul'un mimari bir hüviyeti olan son büyük hamamı, I. Mahmud tarafından Ayasofya bitişiğinde ihdas edilen kütüphanenin evkafı olarak Yerebatan civarında 1153 (1740) yılında yaptırılan Cağaloğlu Hamamı'dır. XVIII. yüzyılda inşa edilen son hamam ise Hacı Kadın Hamamı'dır.

Şehrin içindeki konak ve sarayların hamamları zamanla bu binalarla birlikte kaybolup gitmiştir. Tam Yerebatan Sarnıcı'nın üstünde bulunan bir konağa ait küçük fakat değerli bir konak hamamının planı evvelce Glück tarafından tesbit edilmişse de bugün bundan hiçbir iz kalmamıştır. Küçük özel hamamlardan bazı örnekler ancak Boğaziçi'ndeki yalıların müştemilâtı arasında kalabilmiştir. Saray hamamları da yıllar boyunca çeşitli değişiklikler görmüştür. Topkapı Sarayı'nda Mimar Sinan tarafından inşa edilen Hünkâr Hamamı'nın son yıllarda indirilen sıvası altından tıraş edilmiş zengin tezyinatın izleri bulunmuş, fakat bu arada geç devirlere ait renkli ve birkaç kat kalem işi nakışlar da kaybolmuştur. Fakat sarayın en muhteşem hamamı kitâbesinden, Evliya Çelebi tarafından yapılan tasvirinden ve mevcut olan kalıntısından anlaşıldığına göre şimdiki Hazine Dairesi yerinde olandır.

Kültür Müesseseleri. Osmanlı Devleti'nin devamınca bütün İslâm âleminin en büyük kültür merkezi olan İstanbul'da çok sayıda medrese inşa edilmiş ve zengin vakıf kütüphaneleri kurulmuştur. XVI. yüzyıl sonlarında İslâm âleminin oldukça uzak bir köşesinden Fas'tan bir elçilik heyetiyle 1589-1591 yılları arasında İstanbul'a gelen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Temgrûtî şehrin bu kültür merkezi oluş vasfına işaret eder. XIX. yüzyılın içinde medrese tedrisatının medeniyet ilerleyişine uymadığı düşünülerek başta bir dârülfünun olmak üzere çeşitli okullar kurulmasına girişilmiştir. Burada bu çeşit tesislerin sadece binalarından şehri süsleyen birer eski eser olarak bahsedilecektir. **Medreseler.** İstanbul medreseleri, mimarileri bakımından eski Türk medrese geleneğinin Osmanlı devrinde aldığı son şeklinin örnekleridir. Cumhuriyet'in ilânından sonra 3 Mart 1340 (1924) tarihli Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu'na göre bütün medreseler Maarif Vekâleti'ne devredilmiş, fakat bazıları çeşitli sebeplerle yıkılıp kaldırılmıştır. Bunların mülkiyeti özel idareye verildiğinden hiçbir suretle bakımları yapılmamış ve çoğu yıkılıp arsa haline getirilerek satılmıştır. Evliya Çelebi İstanbul'daki medreselerin oldukça etraflı bir cetvelini verir. Burada bazı büyük medreseler hakkında açıklama verildikten başka diğerlerinin adları ve bânileri bildirilmektedir. Eski bir cetvelden öğrenildiğine göre İstanbul'da 183 medrese mevcut olup o sıralarda bunlardan pek azı harap durumda idi. Diğer taraftan Joseph von Hammer de *Hadîkatü'l-cevâmi'* ile muhtelif şuarâ tezkirelerindeki (Şeyhî ve Uşşâkî) kayıtları derlemek suretiyle İstanbul medreselerinin bir cetvelini meydana getirmiş olup burada İstanbul ve yakın çevresinde inşa edilmiş 275 medresenin adına rastlanır. XVIII ve XIX. yüzyıllara ait bu üç cetvelin ve daha bulunabilecek başkalarının yeniden incelenmesiyle İstanbul medreselerinin tam olarak tesbiti ve bugünkü durumlarının araştırılması çok yerinde olur. Mübahat Kütükoğlu tarafından 23 Temmuz 1869 tarihli yazma cetvelde İstanbul'da mevcut 166 medresenin vaziyeti ayrıntılı bir şekilde verildikten başka bunlardaki hücre durumu, barınma şartları ve o yıllarda buralarda yaşayan öğrencilerin sayısıyla bunlara kayıtlı müderrislerin adları bildirilir.

Selâtin Külliyelerinin Medreseleri. İstanbul'un ilk ve büyük selâtin külliyesi olan Fâtih Külliyesi'nin medresesi Fâtih Camii'nin iki yanında tamamen simetrik bir düzene göre sıralanmış ve Semâniye diye adlandırılmıştır. Bunların dışında ve arazi icabı daha aşağıda çok daha küçük birer sıra medresenin olduğu bilinir. Tetimme medreseleri denilen bu sonuncular dan Haliç tarafındakiler yıkılmış, yerlerine bir ilkokul yapılmış, Marmara tarafındakiler de yıkılarak yerlerinden şimdiki Fatih-Edirnekapı arasındaki Fevzipaşa caddesi genişletilmiştir. Şehrin ikinci bü-

yük manzumesi olan Beyazıt Külliyesi'nin sadece bir tek medresesi vardır. Caminin hayli uzağında tek başına bir bina halinde olan bu eser (bir ara İstanbul Belediye Kütüphanesi, şimdi Vakıf Müzesi) revaklı bir avlu etrafında sıralanan on dokuz hücreden meydana gelmiştir. Tam ortada ise büyük kubbeli dershane-mescid bulunmaktadır. Mimar Sinan, Şehzade Camii'nin medresesini cadde üzerine değil daha sakin olan Haliç tarafına yerleştirmiştir. Semâniye medreseleri gibi büyük bir topluluk teşkil eden Süleymaniye medreseleri ise daha farklı bir düzene göre caminin etrafına yerleştirilmiştir. Haliç tarafında iki, karşısında da iki olmak üzere dört medrese kubbe dizileriyle Süleymaniye'nin dış güzelliğini tamamlar. Bu medreselerle üniversite duvarı arasındaki alanda istinat duvarı boyunca uzanan yirmi iki hücreli, revaksız bir dârülhadis bulunmaktadır. Karşı taraftaki medreselerle dârüşşifâ arasında ise bir sıra hücreden ibaret olarak inşa edilmiş Mülâzimler Medresesi vardır. Sultan Ahmed Camii manzumesi içinde bulunan medrese Beyazıt Camii'nde de olduğu gibi tek ve ayrı bir binadan ibarettir. 1748-1755 yılları arasında inşa edilen Nuruosmaniye Camii yanındaki medrese dış avlunun bir kenarında uzanmakta ve pencere şekilleri barok üslûbunu aksettirmektedir. Şehrin en büyük selâtin külliyesi olan Bahçekapı'da I. Abdülhamid tesislerinin en önemli binasını cadde üzerindeki türbe ile fevkanî kütüphane arasındaki sahada bulunan büyük medrese teşkil eder. XIX. yüzyılın büyük selâtin camilerinin ise yanlarında medrese yapılmamıştır.

Müştemilât Halindeki Medreseler. İstanbul medreselerinin bir kısmı orta büyüklükteki bir caminin eki müştemilâtı olarak kurulmuştur. Bu başlıca iki şekilde uygulanmıştır. İlk şekilde medrese caminin bir parçasıdır, yani şadırvan avlusunu çevreleyen revakların arkalarına medrese hücreleri sıralanmış, böylece bir avlu etrafında hem cami hem medrese toplanmıştır. Dersler esasında camide yapıldığına göre bu tertip tarzı herhangi bir aksaklık yaratmamıştır. Mimar Sinan tarafından ekseri eserlerinde uygulanan bu tarz Topkapı'da Kara Ahmed Paşa, Edirnekapı'da Mihrimah Sultan, Kadırgalimanı'nda Sokullu Mehmed Paşa, Yenibahçe'de Sultan Selim camilerinde görülmektedir. Mimar Sinan'dan sonra bu tarz Mimar Dâvud tarafından yapıldığı zannedilen Mesih Paşa Camii ile kiliseden çevrilen Fethiye Camii'nde de uygulanmıştır. İkinci tarzda ise medrese ait olduğu caminin dışında, fakat komşusu olarak ayrı bir bina halinde yapılmıştır. Bu tarzın uygulandığı örnekler çok sayıdadır: Mahmud Paşa, Aksaray'da Murad Paşa, Dâvud Paşa, Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa, kiliseden çevrilme Koca Mustafa Paşa, Haseki Hürrem Sultan, Fatih'te Hâfız Ahmed Paşa, vilâyet civarında Hacı Beşir Ağa vb.

Müstakil Medreseler. İstanbul'daki medreselerin ekseriyetini bir caminin müştemilâtı olmaksızın müstakil medrese olanlar teşkil eder. Bunlar büyük camilerin civarında inşa edilmiş, bazılarının umumi tertibi içine sıbyan mektebi, çeşme, sebil, mescid gibi hayır binalarıyla kütüphane ve türbe gibi binalar dahil edilmiştir. Büyük cadde üzerindeki bazı medreselerin dış cepheleri boyunca ayrıca dükkânlar da mevcuttur. En zengin mimari şekiller gösteren bu tarz medreselerin başında küçük bir manzume teşkil edenler gelmektedir. Cerrahpaşa-Kocamustafapaşa yolu üzerinde eski bir kilise harabesi yanına Mimar Sinan tarafından eklenen ve arazi icapları yüzünden eğri olarak yapılan Esekapısı (İbrâhim Paşa) Medresesi bu hususta bir örnek teşkil eder. Divanyolu'nda Mimar Dâvud'un yaptığı Koca Sinan Paşa Medresesi bu tarzın ilk âbidevî ve güzel örneğidir. Bir iskân adasının ucunu işgal eden manzume, dilimli kemerlere sahip güzel bir medreseden, bunun yanında müstakil bir türbeden ve nihayet adanın ucunu işgal eden bir sebilden ibarettir. Bozdoğan Kemeri dibinde bulunan Gazanfer Ağa Medresesi aynı tarzın daha zengin bir örneği sayılabilir. Burada da taştan yapılmış on dört hücreli zarif medreseden başka bir sebil ve bânisinin türbesi mevcuttur. Küçük medreselerden biri de üçgen bir yapı adasının ucuna inşa edilen XVI. yüzyıl sonlarına ait Hadım Hasan Paşa Medresesi'dir. Ucunda sebili ve kurucusunun türbesi vardı. Medresenin esas binası dükkânların üzerinde fevkanî olarak yapılmıştır. Sebil ve türbe bugün ortada yoktur.

XVII. yüzyıl içinde şehrin ana caddesi olan Divanyolu caddesi bu tarzda muhteşem medreselerle süslenmiştir ki bunlar Türk sanatının müstakil medreseler sahasında meydana getirdiği en çok dikkate değer eserlerdir. Vezneciler'de Kuyucu Murad Paşa hayratı olarak inşa edilen medrese de bir iskân adasının ucunda sebil, türbe, mescid-dershane, sıbyan mektebi ve dükkânlardan meydana gelmiştir. Az ileride aynı cadde üzerinde iken Belediye Sarayı'nın inşası sırasında 1953'te kaldırılan Ebülfazl Mahmud Efendi Medresesi daha muntazam bir plana sahipti. Bu medresede dershane kısmında zengin tezyinatın varlığı, bilhassa kubbenin ve intikal unsurlarının satıhlarının renkli malakârî (kabartma) süslerle kaplı bulunduğu görülmüştür. Çemberlitaş'ta küçük bir manzume teşkil eden Köprülüler Medresesi caddenin genişletilmesi sırasında kesilmiş ve esas düzenini kaybetmiştir. Aynı sırada az ileride bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi etrafında sekiz köşeli bir dershane-mescid, bir sebil, geniş bir hazîre, bir sıbyan mektebi ve dükkânlar bulunmaktadır. Caddenin genişletilmesi için dükkânlar son yıllarda yıkılmış ve hazîre cadde üzerinde iken sebilin sağ tarafına alınmış, bu arada şimdi görülen pencereli taş duvar da inşa edilmiştir. Tam karşısında bulunan Çorlulu Ali Paşa Medresesi avlulu, revaklı ve camili iki büyük medreseden meydana gelmiştir. Çarşıkapı'da XVII. yüzyılda yapılmış olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa Medresesi 1955 istimlâklerinde ortadan kaldırılmıştır. Küçük bir manzume teşkil eden medreselerin belki şaheseri sayılabilecek bir eser Saraçhanebaşı'nda Amcazâde Hüseyin Paşa Medresesi'dir. Burada da medrese etrafını kütüphane, sebil, hazîre, türbe, sıbyan mektebi, çeşme, dükkânlar, şadırvan ve dershane-mescid sarmaktadır. Fatih'te Şeyhülislâm Feyzullah Efendi tarafından yaptırılan medrese de âbidevî vasıfta bir binadır. Şehzadebaşı'nda Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa Dârülhadisi ve Beyazıt'ta Seyyid Hasan Paşa da kayda değer medreselerdendir. Bunlardan ikincisi Türk barok üslûbunun başladığı safhanın eseri olarak tezyinatında bu zevkin akislerini açıkça gösterir. Fatih ile Çapa arasındaki çukur arazide evvelce Halıcılar Köşkü denilen yerde, Mimar Sinan tarafından Kanûnî Sultan Süleyman'ın emriyle 1562'ye doğru babası I. Selim için yaptırılan Sultan Selim Medresesi, müstakil bir medrese olmakla beraber bir avlu etrafında sıralanan revaklı hücrelerden ve büyük bir dershane-mescidden ibarettir.

Yalnız bir medrese binasından ibaret örneklere gelince, bunlardan sanat tarihi bakımından en değerlisi şüphesiz Mimar Sinan'ın Cağaloğlu civarında Rüstem Paşa için 1550'de yaptığı, dış duvarları sekiz köşeli bir düzene göre inşa edilen medre-

sedir. Sekiz köşeli avlunun etrafında yirmi iki hücre ile bir dershane-mescid sıralanmaktadır. Bu esasın plan bakımından öncüsü ve benzeri Amasya'da Kapıağası Hüseyin Ağa Medresesi'dir. XVIII. yüzyıla ait olmakla beraber yalnız medreseden ibaret bir bina da Belediye Sarayı yanındaki 1958-1960 yıllarında tamir edilen Abdülhalim (Ankaravî) Medresesi'dir. Çok dar bir avlu etrafında on üç hücre, bir fevkanî oda ve ayrıca dershaneden ibaret olan bu küçük medresenin başlıca mimari özelliği, merdivenle çıkılan dershanenin önündeki büyük kemerin çok eski medreselerin eyvanlarını hatırlatacak şekilde büyük bir kemerle avluya açılmasıdır. XIX. yüzyılın içinde yapılmış belirli bir mimari hüviyeti olan bir medrese bilinmemektedir. Ancak Sirkeci'deki Hoca Paşa Medresesi, büyük bir ihtimalle XIX. yüzyılın sonlarında bu yöreyi harap eden yangından sonra yeniden inşa edilmişti ve dış mimarisiyle II. Abdülhamid devri üslûbunu aksettiriyordu. Bu medrese 1940 yılına doğru yıktırılarak yerine maliye binası inşa edilmiştir. Son yıllarda yıkılıp kaybolan medreseler arasında Ayasofya, Şehzadebaşı'nda Kalenderhâne (Beşir Ağa), aynı semtte Ebülfazl, Kocamustafapaşa'da Nuh Efendi de anılabilir. Bazı medreseler ise etraflarını saran binaların arasında kaybolmuş veya tanınmaz hale gelmiştir. Bu hususta örnek olarak Sultanahmet'te Kabasakal, Ankara caddesinde Nevşehirli İbrâhim Paşa medreseleri gösterilebilir. Bazı medreseler de ahşaptan olduğu için yok olup gitmiştir.

Mektepler, Sıbyan Mektepleri. Türk mimari âbideleri arasında en küçük ölçüdeki binaları teşkil eden sıbyan mektepleri tarihî gelişmeleri içinde tesbit edilmiş değildir. Evliya Çelebi, şehrin başlıca sıbyan mekteplerinin selâtin ve vüzerâ camilerinin müştemilâtı arasında bulunduğunu belirtir. 1925 yılında sur içi ve sur dışı İstanbul'unda mevcut 314 sıbyan mektebinin bulunduğu tesbit edilmiştir.

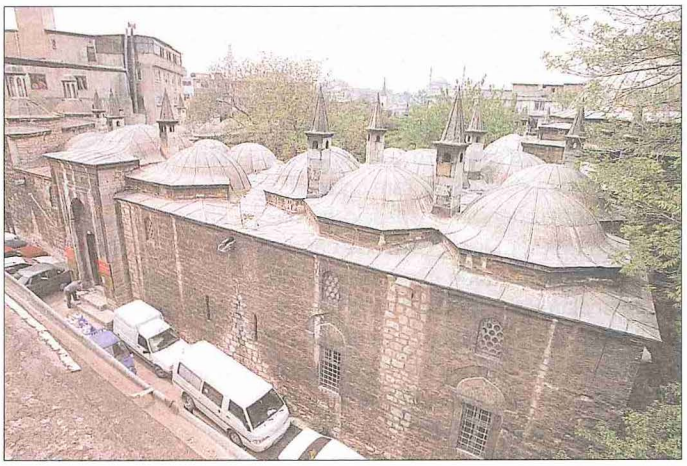

Rüstem Paşa Medresesi – Eminönü / İstanbul

Fâtih manzumesi içinde bulunan sıbyan mektebi ortada yoktur. Avlunun batı tarafında Boyacıkapısı'nın yanında olduğu ve tek kubbeli küçük bir binadan ibaret bulunduğu tahmin edilir. Fâtih Sultan Mehmed devrinde yapıldığı bilinen Dâvud Paşa, Mahmud Paşa ve Üç Mihraplı Cami'deki Hoca Hayreddin mekteplerinden de hiçbir iz kalmamıştır. XV. yüzyıl camilerinden Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa Camii'nin cadde üzerindeki avlu kapısı yanında bir sıbyan mektebi mevcutsa da bunun camiyle birlikte yapılıp yapılmadığı tedkike muhtaçtır.

Bu türün belki en değerli örneği II. Bayezid manzumesinin sıbyan mektebidir ki hazîrenin Kapalıçarşı tarafındaki ucunda bulunmaktadır. Süleymaniye Camii manzumesindeki sıbyan mektebi "evvel medresesi"nin yanından geçen Süleymaniye caddesinin köşesindedir. Sultan Ahmed Camii'nin sıbyan mektebi eski Atmeydanı'na bakan dış avlu duvarı üzerinde yükselir. Evliya Çelebi, Yenibahçe'de Hüsrev Paşa Mektebi'ni zikrederek bunun 947 tarihli manzum kitâbesini kaydeder. Mimar Sinan yapısı olan Hüsrev Paşa Türbesi bugün mevcutsa da mektep yok olmuştur. Vüzerâ külliyelerinin yanında yapılan sıbyan mekteplerine misal olarak Çarşıkapı'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nin yanındaki ile Kuyucu Murad Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa Medresesi'nin köşesindekiler zikredilebilir.

Horhor'da Elhac Süleyman Efendi Çeşmesi üstündeki sıbyan mektebi – Fatih / İstanbul

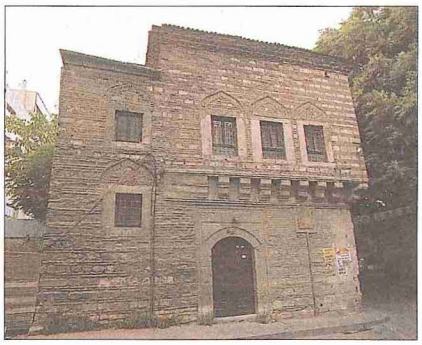

Şehrin içinde tek başına küçük bir hayır binası teşkil eden münferit sıbyan mektepleri de yapılmıştı. Bunların bazıları bir çeşme veya sebille birleşmiş, birçoğunun da yanlarında bânisinin mezarı ile birlikte bir hazîre teşekkül etmişti. Türk klasik devir mimarisinin güzel bir sıbyan mektebi, Kumkapı Nişancası'nda Mâbeyinci Yokuşu'nda Kâtib Sinan Mektebi'dir. Horhor Yokuşu'nda Subhi Paşa Konağı karşısında 1141 (1729) tarihli Elhac Süleyman Efendi için yapılan çeşmenin üstünde yine klasik üslûpta bir mektep bulunmaktadır. Kesme taştan ve etrafında geniş hazîresi olan bir sıbyan mektebi, Bozdoğan Kemeri'nin dibinde Kalenderhâne Camii'nin müştemilâtı durumunda olan Arpa Emini Mustafa Efendi Sıbyan Mektebi'dir. Vilâyet karşısında Tersane Emini Hacı Yûsuf Efendi Mektebi yalnız mektep ve hazîreden ibaret başlı başına küçük bir âbide idi. Fevkanî salonu taş çıkmalar üzerinde dışarı taşmakta ve dış duvarları çok zarif derzlemelerle süslü bulunmaktaydı. 1189'da (1775) vefat eden bânisiyle ailesi mensuplarının mezarları yandaki küçük hazîrede bulunuyordu. 1956'da bir gece mezarlar buradan kaldırılmış ve bir resmî mimarın elinde bütün derz süslemeleri kazınmak suretiyle çok kötü şekilde tamir edilmiştir. Yine XVIII. yüzyıl yapısı olan zarif bir sıbyan mektebi Beyazıt'ta Sîmkeşhâne köşesinde Gülnûş Sultan Sebili'nin üstünde bulunuyordu. Aksaray'daki Ebû Bekir Efendi Mektebi ise 1959-1960 yıllarında tamir edilmiştir. Bu yüzyıl içinde barok üslûbunun hâkim duruma geçmesiyle sıbyan mektepleri de bu üslûbun özelliklerini almıştır. Önceleri mimarilerinde bir fark olmamış, sadece iç tezyinî unsurları değişmiştir. XVIII. yüzyıl sıbyan mektebi nevi içinde şaheser sayılabilecek birkaç örnek-

ten biri Vefa'da Recâi Mehmed Efendi tarafından 1181'de (1767) yapılan sebille üstündeki mekteptir. Ayasofya avlusunda I. Mahmud tarafından, 1153'te (1740) başlı başına bir bina halinde yapılan mektep ise yine fevkanî olmakla beraber kubbeli bir yapı olarak daha iddialı bir mimariye sahip bulunmaktadır. Ayvansaray'da sur duvarına bitişik XVIII. yüzyıl yapısı düz bir cepheye sahip bir sıbyan mektebi vardır ki bunun da altında Hatice Sultan'ın çeşmesiyle bir sebili yer alıyordu. Yakın tarihlerde çeşme ihya edilmekle beraber sebil ortadan kaldırılmıştır. Dikdörtgen biçiminde tonozlu bir salondan ibaret ve kavisli köşeleriyle barok üslûbunu aksettiren küçük bir sıbyan mektebi de Atatürk Bulvarı üzerindeki Şebsafâ Kadın Camii avlu duvarı köşesinde bulunmaktadır. Altında dükkânlar olduğundan evvelce fevkanî olan bu küçük âbide 1941 ve 1956'da cadde iki defa yükseldiğinden şimdi yaya kaldırımı ile aynı seviyede kalmıştır. Türk empire üslûbunun güzel bir örneği ise Sultanahmet Meydanı'na bakan bir köşede II. Mahmud tarafından kendisini kurtaran Cevrî Kalfa hâtırasına inşa ettirilen mermer cepheli mektepte görülür. Altında çeşme ve sebiliyle çok eski bir geleneğin devamı olmakla beraber geniş pencereli, Avrupaî görünüşüyle mektep mimarisinde XIX. yüzyılda başlayan yeni anlayışın bir örneğidir.

Tarihî Kuruluşa Sahip Mektepler. Kuruluş itibariyle eski sayılabilecek bir müessese, önce Beyazıt'ta Sîmkeşhâne içinde Emetullah Sultan Mektebi'nde açılarak 30.700 altın sarfı ile Sultanselim civarında Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye tarafından 1868-1872'de kâgir olarak yaptırılan şimdiki binasına geçen Dârüşşafaka'dır. İstanbul Üniversitesi'nin yakınında olan ve Mimar Kemâleddin Bey tarafından yapılan Kaptan İbrâhim Paşa Külliyesi'nin hamamı yerine Türk neoklasik üslûbunda yapılan Medresetü'l-kudât daha sonra üniversite merkez kütüphanesine dönüştürülmüştür. Osmanlı tarihinin son döneminde şehir içinde İstanbul Kız Lisesi, Vefa Lisesi yapılmıştır. İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılan Cağaloğlu'ndaki heybetli ve mimari bakımdan değerli bina ise esasında okul olarak değil Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin merkezi olarak inşa edilmiştir. Yedikule Hisarı'nın iç avlusunda XIX. yüzyılda ahşap bir konak biçiminde bir kız okulunun bulunduğu da bilinir, fakat bu binadan hiçbir iz yoktur. Haliç'e hâkim Fener'in Çarşamba'ya çıkan yamacında yükselen kubbeli kırmızı tuğladan büyük bina, 1880'lere doğru yapılan çok iddialı bir mimariye sahip Rum Lisesi'dir.

Dârülfünun-Üniversite. Avrupa'da ilk kurulan üniversiteler birer ilâhiyat mektebinden başka bir şey değildi. Bu bakımdan Doğu'nun medreseleri onlardan daha üstün bir seviyede bulunuyordu. Avrupa üniversiteleri, bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren yeni usullere göre geliştiği sırada bir maarif meclisi, öğretim tarzının yetersizliği karşısında 1845'te sıbyan ve rüşdiye mekteplerini ıslah ettikten sonra bir de dârülfünun kurulmasını tavsiye etmişti. 22 Temmuz 1846 tarihli bu rapor üzerine Sultan Abdülmecid dârülfünun binası inşaatını, Ayasofya'nın tamiriyle de meşgul olan İsviçreli mimar Gaspare Fossati'ye havale etmiştir. Ayasofya'nın deniz yönündeki eski cebehâne arsası üzerinde inşasına başlanan dârülfünun yeni Rönesans üslûbunda üç katlı, Avrupa şehirlerindeki emsali ayarında haşmetli bir bina olmuş ve içinde ilk ders 1862'de verilmiştir. Dârülfünun olarak yapılan ilk bina, çeşitli amaçlarla kullanıldıktan sonra İstanbul Adliyesi iken 3-4 Aralık 1933 gecesi yanmış, az sonra da kâgir duvarları ortadan kaldırılmıştır. Çemberlitaş'ta dış mimarisi bakımından öncekine biraz benzeyen, fakat çok daha küçük ölçüde yeni bir bina inşa edilmiştir. İçinde güzel tertibi ve süslemesi kısmen bozulmuş olmakla beraber yer yer ilim ve fenni temsil eden tavan nakışları görülür. 20 Şubat 1870'te açılan bu yeni dârülfünun da ancak iki yıl yaşayabilmiştir. Bir süre kaymakamlık olarak kullanılan bina daha sonra Eminönü Belediyesi, son olarak da Basın Müzesi olmuştur. Saffet Paşa, 1874'te Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi içinde tekrar bir dârülfünun tesis etmişse de bu daha ziyade Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin yüksek kısmı mahiyetindeydi ve önce bir kısmı, sonra da tamamı kapanmıştır. II. Abdülhamid tarafından 1 Eylül 1900'de şimdiki İstanbul Kız Lisesi'nde açılan Dârülfünûn-ı Şahâne İstanbul Üniversitesi'nin nüvesi olmuş, 1908'de bu müessese yeniden teşkilâtlandırılarak beş şube esası üzerine kadrosu ve nizamnâmesi hazırlanmıştır. Eski seraskerlik binasına geçen dârülfünun, 18 Kasım 1933'ten itibaren İstanbul Üniversitesi adı ile çalışmalarına devam etmiştir.

Askerî Okullar. Önce Eyüp'te, ardından Haliç'in kuzeyinde kurulup gelişmiş, Bahriye Mektebi ise adada kurulmuştur. Ancak şehrin içinde iki yerde askerî okul yapılmıştır ki biri sûr-ı sultânînin Soğukçeşme Kapısı karşısında Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'dir. Uzun süre adlî tıp ve morg olarak kullanılan bu yapı daha sonra Devlet Güvenlik Mahkemesi'ne verilmiştir. Cadde üzerinde Tanzimat üslûbunda bir cephesi ve bunu süsleyen kitâbesi bulunmaktadır. İkinci bir askerî rüşdiye, Cerrahpaşa'da Kocamustafapaşa'ya giden cadde üzerindeki Dâvud Paşa Askerî Rüşdiyesi'dir. Şimdi ilkokul olarak kullanılmaktadır.

Kütüphaneler. Fetihten sonra kurulan cami ve medreselerin çoğunda bir veya birkaç kitap dolabında küçük kütüphaneler tesis edilmişti. Böyle müstakil binası olmaksızın bir cami içinde kurulan kütüphanelerin en güzeli, 1165'te (1752) Süleymaniye Camii'nin sağ tarafında barok üslûplu dökme tunç bir parmaklıkla ayrılmak suretiyle meydana getirilen kütüphanedir. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren bir külliyenin parçası şeklinde veya tamamen müstakil küçük kütüphane binaları inşa edilip vakıf olarak tesis edilmeye başlanmıştır. Türk kütüphane mimarisi türünün bu örnekleri başlı başına bir grup teşkil etmektedir. Divanyolu'nda Köprülüler manzumesi yakınında inşa edilen Köprülü Kütüphanesi bunların şimdiki halde bilinen en eski örneğidir. Saraçhanebaşı'nda Amcazâde Hüseyin Paşa manzumesi içinde de 1110'da (1698) yapılan fevkanî bir kütüphane vardır. Osmanlı devri Türk kütüphane mimarisinin en zengin örnekleri XVIII. yüzyılda meydana getirilmiştir. XVIII. yüzyılda kütüphane mimarisinde kendi çapında birtakım yenilikler ortaya çıkmasıyla birlikte daha süslü olmasına da itina edildiği görülür. Fatih'te, başka hiçbir eserde görülmeyen bir tertipte derin bir istirahat revakına sahip olan Feyzullah Efendi, Vefa'da 1127'de (1715) tesis edilen Şehid Ali Paşa kütüphanelerinden sonra Hekimoğlu Ali Paşa Camii dış avlu kapısı kemeri üstünde yapılan müstakil kütüphane hârikulâde nisbetleri ve zarif hatlarıyla kayda değer. Kütüphanenin altında devamlı hava işleyen sivri kemerli bir giriş dehlizinin bulunması ve okuma salonu önünde havadar, ferah, geniş, üstü kapalı, fakat etrafı açık bir dinlenme verandasının yer alması bu zarif âbideye kendi türü içinde bir şaheser hüviyeti vermektedir. Kütüphane mimarisinin hiç şüphe yok ki en muhteşem anıtı Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunun ortasında III. Ahmed tarafından inşa ettirilen müstakil

kütüphane binasıdır. I. Mahmud tarafından Ayasofya Camii'nin takviye payandaları arasında yapılan Ayasofya Kütüphanesi de aynı derecede şaheser sayılabilecek bir eserdir. Burada bina dışarıdan herhangi bir gösterişe sahip olmamakla beraber cami içerisindeki dökme tunç parmaklığı, sedirli okuma odası, duvarlarını kaplayan ve herhalde daha eski bir binadan getirilerek burada ikinci defa kullanılan çok yüksek evsafta XVI-XVII. yüzyıla ait çinileri, yaldızlı ve boya nakışlı kitap dolapları ile çok süslü bir eserdir. Aynı tarihlere ait Vefa'da Defterdar Âtıf Efendi Kütüphanesi daha gelişmiş bir tertip göstermektedir. Âtıf Efendi Kütüphanesi'nin taş vakfiyesi Almanca'ya çevrilerek neşredildiği gibi çok kıymetli bilgi ihtiva eden yazma vakfiyesine de sahaflar çarşısında rastlanmıştır. 1154'te (1741), Sultanhamam'da Reîsülküttâb Mustafa Efendi tarafından bir kütüphane daha kurulmuş, bu tesis oğlu Âşir Efendi ve torunu Mehmed Hâlid Efendi tarafından tamir edilmiş veya kitap bağışlanarak zenginleştirilmiştir. Yine aynı yıllarda Fâtih Camii kıble cihetinde ayrı kâgir bir bina halinde tek kubbeli bir kütüphane inşa edilmiştir. 1768'de II. Bayezid Camii'nin sağ tabhânesinin dış tarafına da tek kubbeli Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi vakfı olan kütüphane eklenmiştir. Büyük selâtin külliye kütüphanelerinin sonuncuları Nuruosmaniye ile Bahçekapı'da Hamidiye kütüphaneleridir. Bunlardan Nuruosmaniye Kütüphanesi hâlâ faaldir. Sadrazam Râgıb Paşa tarafından 1176'da (1762-63) Koska caddesi üzerinde kurulan kütüphane küçük bir avlu ortasında müstakil bir yapı halindedir. Râgıb Paşa Kütüphanesi'nin planı 1189'da (1775) Kazasker Damadzâde Murad Efendi tarafından kurulan Çarşamba'daki kütüphanede de aynen tekrarlanmıştır. Şehrin çeşitli semtlerine dağılmış küçük vakıf kütüphanelerinin inşaatı XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl içlerinde de sürdürülmüştür. Bunların bir kısmı sur dışında olmakla birlikte (Üsküdar, Galata, Eyüp) şehirde Yerebatan Sarnıcı üzerinde 1846'da Esad Efendi Kütüphanesi kurulmuştur. Binaları aslında kütüphane olmamakla beraber bugün şehrin en önemli üç kütüphanesinden ilki, Fatih'te Feyzullah Efendi Medresesi'nde Ali Emîrî Efendi'nin kitaplarının da bulunduğu Millet Kütüphanesi'dir. İkincisi, Beyazıt Külliyesi'nin imaret ve kervansarayının ahır kısmında büyük ölçüde bir değişiklikten sonra 1882'de kurulan umumi kütüphanedir ki sonraları buna imaret-aşhâne binası da eklenmiştir. Üçüncü büyük kütüphane Süleymaniye manzumesinin iki medresesini işgal etmekte ve Süleymaniye Kütüphanesi adıyla tanınmaktadır. İstanbul'un dağınık vakıf kütüphaneleri son elli yıl içinde yavaş yavaş burada toplanmıştır. Başka hiçbir şehirde rastlanmayacak surette çok sayıda olan vakıf kütüphaneleri, mimari ve sanat değerleri hiç göz önünde tutulmaksızın içlerindeki kitaplar taşındıktan sonra kendi hallerine bırakıldıklarından hızla değişikliğe uğramış ve böylece harap olmuşlardır. İstanbul Üniversitesi'nin merkez binasının yanında Mimar Kemâleddin Bey tarafından yapılan yeni Türk klasik üslûptaki bina İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne dönüştürülen kütüphane, dârülfünun döneminden beri biriktirilen çok değerli kitap-dergi koleksiyonlarının yanına Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin kitapları ve albümleri de katılmak suretiyle çok zenginleştirilmiştir.

Vakıf kütüphaneler dışında ait oldukları müesseselerin içinde iki büyük kütüphane daha vardır. Bunlardan birincisi İstanbul Eski Eserler Müzesi'nin bir kanadında başlı başına bir bölümü işgal eden büyük kütüphanedir. İç mimarisi bakımından XIX. yüzyıl kütüphane mimarisi geleneğine uygun biçimde vitrinli ve galerili olarak yapılmıştır. İkinci müessese kütüphanesi ise Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ndeki kütüphanedir ki ayrı bir binada kurulmuş olan bu kütüphanede Grekçe çok sayıda kitap bulunmaktadır. Sahibi tarafından vakıf olarak bırakılan, bilhassa periyodik yayınlar bakımından son derece zengin olan Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Beyazıt Külliyesi'nin bir parçası olan sıbyan mektebine konulmuştur.

Ticarî Tesisler. Tarihinin her safhasında önemli bir ticaret merkezi olan İstanbul'un ticarî tesislerinin başında bedestenler gelir. Diğer taraftan tüccar malları, esnaf toplulukları ve tüccar yolcular için han ve kervansaraylar kurulmuş, ayrıca hayır binalarının yanında dükkân ve çarşılar tesis edilmiştir. Bunlar, bağlı oldukları vakıf tesislere gelir sağlamak amacıyla kuruldukları gibi aynı zamanda eğer vakıf bina bir ibadet yeriyse ona cemaat toplanmasına da yardımcı oluyordu. **Bedestenler ve Büyük Çarşı.** Türk çarşılarının esasını yangından korunmak için taştan inşa edilen bedestenler teşkil eder. Ahşap küçük dükkânlardan meydana gelen çarşılar bu nüvenin etrafında gelişir. Fethin ardından İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed, bugün iç bedesten (Bedesten-i Atîk) denilen büyük kâgir binayı yaptırmıştır. Kalın pâyelere binen tuğla kemerler üzerinde on beş kubbenin oturduğu, içinden 45,5 × 30 m. ölçüsündeki bu sağlam binada evvelce "dolap" denilen dükkânlar bulunuyordu. Daha sonra Bedesten-i Atîk'in (Cevâhir Bedesteni) doğu tarafında hemen hemen aynı büyüklükte ikinci bir bedesten yapılmıştır. Bedesten-i Cedîd veya Sandal Bedesteni denilen bu ikinci binanın inşa tarihi şüphelidir. Bir ihtimale göre Fâtih Sultan Mehmed devrinde, diğer bir ihtimale göre ise Kanûnî Sultan Süleyman zamanında doğudan gelen değerli kumaşların satışı için yapılmıştır. Nitekim sandal adı da bir kumaş cinsinden gelmektedir. Son derece sağlam yapılı olan bu haşmetli bina on iki kütlevî pâye ile yirmi kubbenin örttüğü yirmi bölüme ayrılmış olup kubbe sayısı itibariyle Türk mimarisinde en büyük bedestendir. Büyük çarşılar da bu iki bedestenin etrafında yavaş yavaş teşekkül ederek Çarşû-yı Kebîr veya şimdiki adıyla Kapalı Çarşı şeklini almıştır. Tabii

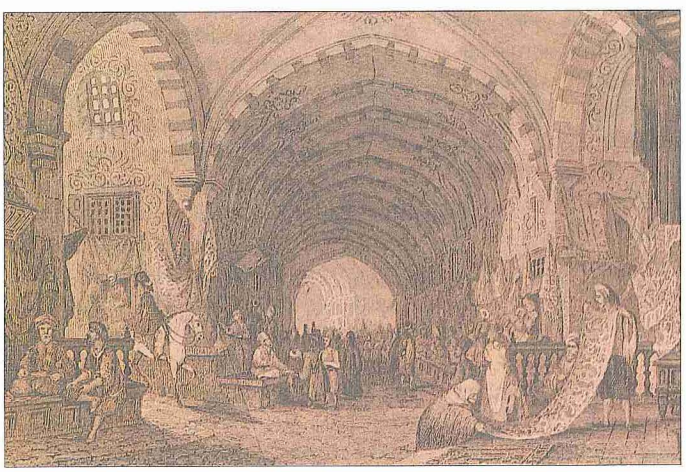

İstanbul Büyük Çarşısı'nın içini gösteren XIX. yüzyılın ortalarına doğru çizilmiş bir gravür (M. Jules Van Gaver, *Turquie*, Paris 1840, lv. 96)

bu arada çevrede bulunan birçok tüccar, esnaf ve zanaatkâr hanı da Kapalı Çarşı'nın sınırları içinde kalmıştır.

Hanlar ve Kervansaraylar. Şehrin bilhassa ticaret merkezi olan kısımlarında vakıf sahipleri tarafından vakıflarına gelir temin etmek üzere inşa edilmiş irili ufaklı hanlar bulunmaktadır. Genellikle ortaları avlulu, iki kat halinde olan bu binaların avluya bakan yüzleri iki sıra revak şeklinde inşa edilmiştir. İstanbul hanları içinde esası Bizans devrine kadar indiği kabul edilen tek örnek Eminönü'nde Balkapanı Hanı'dır. Üst katları Türk yapısı olmakla beraber altındaki bodur pâyelere dayanan tuğla tonozlu mahzenler daha eski bir devrin işaretidir. Hakkında hayli belgeye rastlanan bu önemli han 1952'de kısmen yanarak harap olmuştur. Fâtih vakfiyelerinde doksan sekiz hücreli Hân-ı Sultânî, otuz bir hücreli ve duvarı dibinde on dört dükkânlı Bodrum Kervansarayı, Eski Han, yirmi yedi hücreli, on altı dükkânlı Yemiş Kapanı gibi Fâtih Sultan Mehmed evkafına ait bazı hanlara rastlanır. Bunlardan Bodrum Hanı'nın bez toptancılarına mahsus olduğu burada tüccarlara bez satılmasına dair bir kayıttan anlaşılır. İstanbul hanları başlıca üç merkezde toplanmıştır. Bunların birincisi Eminönü-Unkapanı bölgesi, ikincisi Beyazıt-Sultanhamam bölgesi, üçüncüsü de Beyazıt-Aksaray bölgesidir. Evliya Çelebi şehrin muhtelif yerlerine dağılmış birçok han, kervansaray ve ayrıca bekâr odaları denilen hanların adlarını ve evsaflarını bildirir. Büyük selâtin külliyelerinin de birer misafirhane-kervansarayları olduğu bilinir. Fâtih Camii'ninki tabhânenin altında bulunuyordu. Deve Hanı denilen bu binanın bazı kalıntıları yakın zamana kadar görülüyordu. Beyazıt Külliyesi'nin kervansarayının büyük kubbeli ahır kısmı, II. Abdülhamid devrinde Maarif Nâzırı Münif Mehmed Paşa tarafından genel kütüphaneye çevrilmiştir. Bitişiğindeki önü avlulu ahşap iki katlı binanın kervansarayın hücreler kısmı olması muhtemeldir. Daha sonra buraya aynı gayeye uygun olarak Misâfirhâne-i Askerî inşa edilmiştir ki sonraları burası Dişçilik Mektebi olmuş, bugün de Beyazıt Genel Kütüphanesi'ne bağlanmıştır. Süleymaniye manzumesinin kervansarayı dârüşşifâ, imaret ve tabhânenin alt kısmındadır. Sultan Ahmed Külliyesi'nin kervansarayı ise ticaret ve sanat okullarının bulunduğu yerde olmalıydı. Şehrin içindeki külliye hanlarının en yenisi Lâleli Camii yanındaki Çukur Çeşme Hanı'dır. Her ne kadar Perviçiç'in 1940 yılına doğru çizdiği sigorta planlarında hanların yerleri ve evsafı gösterilmişse de tarihleri ve sanat tarihi bakımından oldukça yetersizdir. Böyle bir çalışma İstanbul hanlarına dair mimari bakımdan yeterli olmamakla beraber Ceyhan Güran tarafından yayımlanmıştır. Eminönü-Unkapanı bölgesinde Balkapanı Hanı'ndan başka Rüstem Paşa Camii yanında Mimar Sinan yapısı Rüstem Paşa Hanı vardır. Aynı yerde şimdi meydanın köşesinde görülen han nisbeten geç bir döneme ait olmakla beraber ufak ölçüde, fakat kendisine has özellikleri olan bir yapıdır. Çok küçük zarif bir geç devir hanı da Yenicami'nin önünde Hidâyet Camii bitişiğinde mevcuttur. Baba Câfer Zindanı Kulesi ve Türbesi'ne bitişik olan Zindan Hanı tamamen Batı üslûbunda bir yapı olarak han mimarisinin XIX. yüzyıldaki şeklinin iyi bir örneğidir. Sultanhamam'da Leblebici Hanı ile Unkapanı caddesi üzerinde eski halin karşısında bulunan Ali Paşa Hanı kayda değer eserlerdendir. Beyazıt ile Eminönü arasındaki meyilli saha hanlar bakımından en zengin bölge ise de burada âdeta birbirine girift halde bulunan hanlar tam olarak tesbit edilmiş değildir. Bunların arasında en eskilerinden biri Mahmud Paşa Külliyesi'ne ait olan Kürkçü Hanı'dır. İstanbul'un en büyük hanı Çakmakçılar Yokuşu'nda, Cerrah Mehmed Paşa Sarayı arsasında Vâlide Kösem Sultan tarafından yaptırılan Büyük Vâlide Hanı'dır. Vâlide Hanı'nı saran diğer binaların arasında Sünbüllü Han, Nasuh Hanı gibi eski hanlara rastlanır. Ayrıca Uzunçarşı caddesiyle Çakmakçılar Yokuşu köşesinde güzel bir XIX. yüzyıl hanı görülür. Aynı yokuşun sağ tarafında III. Mustafa tarafından 1177'de (1763-64), Lâleli Camii'ne gelir temini için yaptırılan Büyük Yeni Han üç katlı ve iki büyük avluludur. Yine heybetli ve mimari bakımdan değerli bir başka han da Nuruosmaniye Camii arkasında Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa tarafından inşa ettirilen Çuhacı Hanı'dır. Bu hanlar bölgesinin Divanyolu caddesi tarafındaki kenarında da iki önemli eser mevcuttu. Bunlardan ilki Çemberlitaş dibinde Vâlide Hamamı'na bitişik olan büyük Vezir Hanı'dır. Divanyolu'nun karşı sırasında ise Beyoğlu tarafında elçilikler kuruluncaya kadar XV-XVI. yüzyıllarda Avrupa elçilerinin indikleri Elçi Hanı bulunuyordu. Şehrin bu tarafında biraz daha güney istikametinde münferit olarak Sokullu Külliyesi yakınında bir han veya kervansaray bulunduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü han topluluğu ise Beyazıt ile Lâleli arasında bulunmaktadır. Bunlardan, esası Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar çıkmakla beraber XVIII. yüzyıl başlarında Gülnûş Sultan tarafından yeniden yaptırılan Sırmakeş Hanı (Sîmkeşhâne) 1956-1957'de iki defada yarısından fazlasının yıktırılması yüzünden güdük bir halde kalmıştır. Evvelce muntazam taş ve tuğla örgüsüyle yapılmış iki katlı cephesi cadde boyunca uzanıyordu. Bu cephenin bir köşesinde bir sebille üstünde bir mektep vardı. Bunun aşağısında, XVIII. yüzyılda Sadrazam Seyyid Hasan Paşa tarafından karşı taraftaki medresesine ek olarak, 1153'e (1740) doğru yapılan Hasan Paşa Hanı çifte çeşmeli, bilhassa cephesi, yan sokakların arızalarına göre ayarlanmış arka duvarları ve kalın pâyeli yuvarlak kemerli revaklarıyla güzel bir mimari eserdi. 1894 depreminde zarar gören üst katı indirilmiş, 1956-1957'de çeşmeli cümle kapısı, cephesi ve revakları yıktırılmıştır. Çok kıymetli aksamını kaybetmesine rağmen bilhassa sağ yan ve arka cephesi, mimari bakımdan o derece değişik özelliklere sahiptir ki Hasan Paşa Hanı'nın tamir edilerek korunması temenni edilir. Lâleli Camii manzumesine ait Çukur Çeşme Hanı da muntazam bir dikdörtgen avlu etrafında sıralanan odalarıyla tabii bir şekil arzetmesine karşılık yanında sivri bir çıkıntı teşkil eden yan kanadı bakımından dikkate değer.

Arastalar. Büyük külliyelerin etrafına sıra halinde ahşap veya kâgir tonozlu dükkânlardan meydana gelen çarşılar yani arastalar da inşa edilmiştir. Ahşap olanlar yok olmuşsa da kâgirlerden bazıları hâlâ durmaktadır. Bunların bir kısmı karşılıklı iki sıra, bazıları tek sıra dükkândan meydana gelmişti. Büyük ölçüde bir çarşı topluluğu oluşturanlar da vardı. 1918 yangınından sonra şehrin yeniden tanziminde bütün izleri ortadan kaldırılan Fâtih Camii manzumesinin çarşısı Haffaflar Çarşısı veya Saraçlar Çarşısı olarak tanınmıştı. Cami ile birlikte yapılan ve Amcazâde manzumesinin tam karşısındaki sahada bulunan bu büyük çarşının ana hatlarıyla mimari tertibi eski su yolu haritalarından anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Yenibahçe'de Mimar Sinan tarafından inşa edilen Hüsrev Paşa Çarşısı vardı ki bugün hiçbir izi kalmamıştır. İstanbul'un meşhur Esirpazarı'nın, Kapalı Çarşı'nın Kürkçüler Kapısı dışında Çemberlitaş ile çarşı arasında bulunduğu bilinmektedir. Bu pazardan da bugün hiçbir iz yoktur. Yanlış olarak Esirpazarı ile ka-

rıştırılan Cerrahpaşa'daki Avratpazarı ise Türk şehirlerinin ekserisinde görülen alıcısı ve satıcısı kadın olan bir kadınlar pazarı idi. Beyazıt Camii'nin çarşıları Büyük Çarşı'nın içinde kalmıştır; Süleymaniye'nin medresesinin bitişiğinde sıralanan dükkânları durmaktadır. Bunlardan Süleymaniye caddesine yakın olanlar Tiryâkî, Haliç tarafındakiler Dökmeciler Çarşısı diye tanınır. Ayasofya'nın Marmara'ya bakan tarafında Türk devrinde eklenen dükkânlar 1948 yılına doğru gerçekleştirilen tamirleri sırasında Bizans üslûbunda yapılmıştır. Arastaların en iyi örneklerinden biri Sultan Ahmed Camii'ne ait olandır. Caminin Marmara yönünde uzanan bir yolun iki tarafındaki tonozlu dükkânlardan meydana gelen bu arasta Sipahi Çarşısı olarak tanınır ve zamanımıza harap ve metrûk bir halde intikal etmişken Vakıflar İdaresi tarafından 1980'lerde restore edilerek turistik eşya çarşısı durumuna sokulmuştur. Bugün için en iyi durumda bulunan arasta Yenicami Külliyesi'ne ait olan ve Mısır Çarşısı adıyla tanınan çarşıdır. Aslında caminin dış avlusunu bir taraftan "L" biçiminde saran bu güzel eser, 1941'de bu avludan ana caddenin geçirilmesi yüzünden ayrı kalmıştır. Nuruosmaniye'de dükkânlar avlunun altına ve dış tarafına manzumenin dış cephelerine yapıldığından tam mânasıyla bir arasta hüviyeti yoktur. Lâleli Camii'nin altındaki çarşı ancak 1957'de tamir edilerek açılmışsa da set duvarında inşa edilmiş olan sıra halindeki dükkânların hepsi de esasında yokken son tamirde toprağın oyulması sebebiyle suni olarak meydana getirilmiştir. Fakat muhakkak ki Lâleli Camii'nin mahzen-çarşısı önemli bir eserdir. Vüzerâ külliyelerinde de imkânlar elverdiği kadar dükkân inşa edilmiştir. Bunların arasında belki en fazla kayda değer olanı, Şehzadebaşı'nda Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın dârülhadisinin cadde üzerindeki cephesi boyunca sıralanan dükkânlarıdır. Karşılıklı iki sıra halindeki bu kâgir dükkânların önlerinde mermer sütunların taşıdığı tonozlu birer revak uzanıyordu. İstanbul'un eski devirlerin en hareketli caddesine Direklerarası adını verdiren bu direkli dükkânlar, böylece İlkçağ'da Akdeniz havzası şehirlerinde rastlanan direkli cadde tarzının geç bir tekrarı oluyordu. Fatih istikametinde tramvay yolu yapılırken direkler kaldırılmış, ardından karşı sıra dükkânları yıkılmıştır. Kuyucu Murad, Bayram Paşa, Amcazâde ve Seyyid Hasan Paşa külliyelerinde olduğu gibi bazı küçük külliyelerin de uygun yerlerinde küçük dükkânlar yapılmıştır.

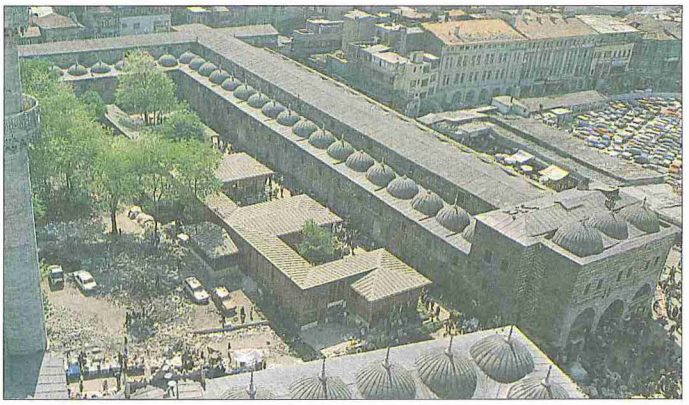

Yenicami Külliyesi'nin Mısır Çarşısı adıyla tanınan arastasının kuş bakışı görünüşü

Resmî Binalar ve Şehir Hayatıyla İlgili Tesisler. Bâbıâli. Osmanlı Devleti'nde ilk idare yerini saray hudutları içinde Kubbealtı denilen mekân teşkil etmiş, sadrazamların bunun dışında muayyen bir makamları uzun müddet olmamıştır. Küçük divanların sadrazamların kendi yaptırdıkları, satın aldıkları veya kiraladıkları konaklarda toplandığı, idarî işlerin burada yapıldığı anlaşılmaktadır. Saraya yakın bir yerde sadrazamlara mahsus bir makamın ilk olarak ne vakit kurulduğu tam olarak bilinmez. Halk arasında Paşakapısı olarak bilinen bu makam ancak Tanzimat'tan sonra Bâbıâli olarak tanınmıştır. 1844 Nisanında inşaatı biten son Bâbıâli binasının merasimle açılışı yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde İstanbul pâyitaht olduğu müddetçe şehrin içinde bazı büyük binalar vekâlet makamı olarak kullanılmıştır. Günümüzde İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası olan Seraskerlik Kapısı, Mercan Yokuşu başında bulunan muhteşem kâgir Ali Paşa Konağı Erkân-ı Harbiye Dairesi, şimdi İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü olan bina Nâfia Nezâreti, bugün İstanbul Üniversitesi'ne ait Eczacılık Fakültesi (Fuad Paşa Konağı) Maliye Nezâreti olmuştur. Âlî Paşa Konağı olan bina 23 Temmuz 1911 günü Uzunçarşı'dan başlayan büyük yangında harap olmuştur. Bir ara üniversite kütüphanesi yapılması düşünülen bu binanın harabesi uzun yıllar durduktan sonra yakın tarihlerde yıktırılmıştır. Süleymaniye'de yeniçeri ağasının makamı olan Ağakapısı birkaç defa yangın geçirdikten sonra yeniçerilik kaldırıldığında önce meşihat dairesi (şeyhülislâmlık) olmuştur. Cumhuriyet devrinde ise burası İstanbul Müftülüğü'ne dönüştürülmüştür.

Şehir İnzibatı ve Emniyetiyle İlgili Yapılar. Karakollar. Evvelce şehrin içinde yeniçeri kolluklarının bulunduğu bilinir. Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra II. Mahmud şehrin içinde ve civarında kendilerine mahsus bir mimariyle belli olan karakol binaları inşa ettirmiştir. Cephelerinde sütunlarla kaba bir empire üslûbunda olan bu küçük binaların cümle kapıları üstünde uzunca kitâbeleri, alınlıklarında yeni ihdas edilen Osmanlı arması da taşa işlenmiş olarak bulunuyordu. Böylece bu küçük binalar devlet otoritesinin temsilcisi oluyordu. Bunların içinde en önemlileri Unkapanı'nda köprü başındaki karakolla (1940'lı yıllarda yıktırıldı) Aksaray'da Murad Paşa Camii önlerine isabet eden diğer karakoldu (1955 istimlâklerinde ortadan kaldırılmıştır). Şehrin içinde bu eski karakollardan çok küçük ve mütevazi mimarili bir tanesi olan Çarşamba Karakolu hâlâ görevini sürdürmektedir. Burada iki sütunlu bir girişle bir alınlık devlet dairelerinde o sırada hâkim olan Tanzimat üslûbuna işaret eder. Daha büyük ve mimari bakımdan daha dikkat çekici bir karakol ise Vatan caddesinden Çapa semti yakınından yukarıya Topkapı caddesine çıkan bir sokak üzerinde bulunmaktadır. Bugün ev olarak kullanılan tarihî karakolların bir özelliği de bünyesi içinde bir yatır türbesinin bulunmasıdır. Mimari bir hüviyete sahip karakol binalarıyla şehrin bir köşesini süslemek fikri uzun zaman devam etmiş ve şehrin diğer kısımlarında da böyle binalar inşa edilmiştir. 1270 (1853-54) yılına ait kolluklara dair iki belge mevcuttur. Mimar Gaspare Fossati tarafından Eminönü'nde deniz kıyısında yapılan bir kolluk ise Eminönü meydanı açılırken 1957'de yıktırılmıştır. Siyasî mahpuslara ve "enterne" edilen yabancılara mahsus Yedikulehisarı'ndan başka Rumelihisarı da bu maksatla kullanılmıştı. Ayrıca Süleymaniye'de Ağakapısı'ndaki zindandan başka, Kasımpaşa'da, Tersane'nin Paşakapısı'n-

da Tomruk denilen mahpes var idi ki bugünkü vilâyetin karşısındaki arsa yerinde bulunuyordu. 1247'de (1831-32) Sultanahmet Meydanı yanındaki mehterhâne hapishaneye dönüştürülmüştür. Bilinmeyen bir tarihten itibaren, Eminönü'nde Zindankapısı'nda bir hapishane tesis edilmişti. Halk arasında bir efsaneye dayanmak suretiyle Baba Câfer Zindanı olarak şöhret bulan bu yer borçtan hapse mahkûm olanlara mahsustu ve içinde zina suçundan mahkûm kadınlara mahsus bir kısım da vardı. Sultanahmet Meydanı kenarındaki mehterhâne ve İbrâhim Paşa Sarayı zamanla hapishane haline getirilerek yakın tarihlere kadar kullanılmış, ayrıca Ayasofya'nın deniz tarafındaki sahada da bir hapishane binası Mimar Kemâleddin Bey tarafından neoklasik üslûpta inşa edilmiştir. Son zamanlarda boşaltılan ve bazı tartışmalardan sonra otel yapılması uygun görülen binanın, mimarisini bozan pek çok ilâveden ve bir hapishane için gerekli elemanlardan arındırıldıktan sonra aslî hüviyetini ortaya koyacak şekilde restorasyonu yapılmıştır.

Yangın Kulesi. Şehrin karşı yakasında uzun müddet zindan olarak kullanılan Galata Kulesi, nihayet yangın gözetleme kulesi haline getirildiği gibi şehrin içinde de böyle bir gözetleme yeri kurulması lüzumlu görülmüştür. Eskiden beri Süleymaniye'de yeniçeri ağasının makamı olan Ağakapısı'nda yüksek bir kule mevcuttu. Bunu İstanbul'un eski gravür ve resimlerinde farketmek mümkündür. Büyük yangınlarda tutuşan bu kulenin yerini tutmak ve şehir için bir âfet halini alan yangınlara karşı bir tedbir olmak üzere burada daha yüksek ve kâgir bir kule inşası düşünülmüş ve II. Mahmud önce Eski Saray arazisinde ahşap bir kule yaptırmıştı. Fakat inşaatı henüz biten bu yangın kulesi daha kullanılmaya başlanmadan yeniçerilerin bir suikastına kurban gitmiş ve yanmıştır. II. Mahmud, tulumbacı teşkilâtını bir nizama sokarken eski kulenin yerine şimdi Beyazıt Kulesi denilen kâgir kuleyi inşa ettirmiştir.

Yedikule Hisarı'nın içinden bir görünüş

Mesire ve Eğlence Alanları. Bizanslılar, Türkler'den aldıkları çevgân oyununu benimsediklerinden büyük sarayın doğu tarafında bir yerde bu atlı oyun için çevgân kelimesinden ürettikleri Tzyganesterion adında bir oyun sahası yapmışlardı. Fetihten sonra da Kadırga semti dolaylarında cirit oyunları Cündî meydanında oynanıyordu. Daha sonra buranın adı Cinci meydanına dönüştürülmüştür. Yakın tarihlere gelinceye kadar burası şehrin en büyük bayram yeri olarak kullanılmıştır. Osmanlı devri ortalarında Bayrampaşa deresi vadisi Yenibahçe adıyla bir mesire yeri mahiyetindeydi. Yavuz Sultan Selim bu yeşilliği sevdiği için oğlu Kanûnî Sultan Süleyman onun adına burada Mimar Sinan'a bir cami ile bir medrese yaptırmıştır. En ünlü mesire yeri ise bilhassa XVIII. yüzyılda en parlak devrini yaşayan Kâğıthane deresi sahilindeki ağaçlık çayırlardır. Diğer mesire yerlerinin hepsi sur içi İstanbul'unun dışındaki bölgelerdedir.

Tiyatrolar. Tanzimat'tan itibaren Avrupaî hayatın İstanbul'a girmesiyle Batı'daki benzerleri gibi içleri devrin zevkine göre süslü tiyatro binaları inşa edilmişti. Bunlardan bir tanesi 1859'da açılışı yapılan Dolmabahçe Sarayı'nın özel tiyatrosu idi; bu bakımdan Avrupa'nın saray tiyatrolarının bir benzerini teşkil ediyordu. Beyoğlu'nda ilk tiyatro binasının Giustiniani adında bir İtalyan tarafından 1826-1839 arasında yapıldığı söylenirse de bu husus tedkike muhtaçtır. 1840 yılında Bosko adlı bir cambaz Galata Sarayı karşısında ahşap büyük bir tiyatro binası inşa ettirmiştir. Nihayet bu bina, Halepli Katolik Tütüncüoğlu Mihail Naum tarafından alınarak tamir ettirilmiş ve 1844'te tekrar açılmıştır. 1846'da yanan bu ahşap tiyatro, devletin de yardımıyla kâgir olarak ve pek müzeyyen bir şekilde yeniden inşa edilmiş ve 4 Teşrînievvel 1264'te (16 Ekim 1848) açılmıştır. Sultan Abdülmecid, Abdülaziz ve Galler prensi, Fransız İmparatoriçesi Eugénie'nin oyun seyrettiği bu bina 1 Haziran 1870 tarihindeki Beyoğlu yangınında harap olmuş ve arsası üzerine 1873'te Hristaki Efendi tarafından bir pasaj inşasına başlanmıştır. Beyoğlu'nda o sıralarda daha ileride bir de Fransız Tiyatrosu denilen bir bina olduğu bilinir. Yakın zamanlarda sahne tarihimizde yer alan ikinci tiyatro ise Şehzadebaşı'nda Direklerarası'nda bulunan Ferah Tiyatrosu idi ki sonraları sinemaya dönüştürülen bu bina 1960'lardan sonra bozularak iş hanı haline getirilmiştir. Bu tür binalar şehrin karşı yakasında Beyoğlu tarafında XIX. yüzyıldan itibaren pek çok sayıda yapılmış, bunların bir kısmı sinema olarak inşa edilmiştir.

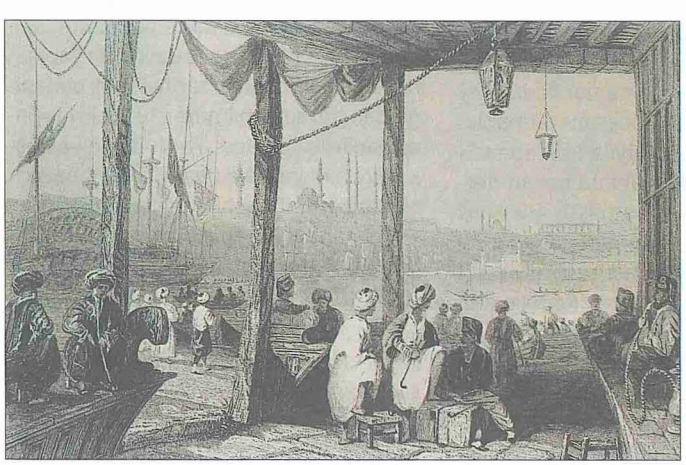

Haliç kıyısındaki bir kahvehaneyi tasvir eden gravür (J. Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1839, s. 146)

Kahvehaneler. İstanbul hayatında önemli bir yeri bulunan, bilhassa iç mimari ve süslemeleri bakımından çoğu bir sanat eseri durumunda olduğu bazı eski resim ve gravürlerden anlaşılan eski kahvehanelerden bugün hiçbir iz kalmamıştır. Böyle ünlü bir yeniçeri kahvehanesi, Zindankapısı'nın önündeki Haliç kıyısında Çardak İskelesi denilen iskelede bulu-

Ayasofya Muvakkithânesi

nuyordu. Türk mimarisinin bu önemli örneklerini tanıyabilmek için eski resimlere başvurmak lâzımdır.

Muvakkithâne. Zaman tayininde önemli bir yeri olan muvakkithânelerden bilhassa iki tanesi kayda değer. Şehrin en önemli muvakkithânesi olan birincisi Yenicami'nin Osmanlı Bankası tarafındaki avlu köşesinde bulunmaktadır. Bu küçük bina bilhassa tunç pencere şebekeleri bakımından dikkate değer. Şebekelerin barok üslûpta oluşu muvakkithânenin geç bir devirde şimdiki şekliyle yapıldığını gösterir. Ayasofya avlu kapısının yanında İsviçreli mimar Fossati tarafından Sultan Abdülmecid zamanında inşa edilen muvakkithâne de planı itibariyle kayda değer bir eserdir. Kare planlı olan binanın içinde, ortada ince sütunlar bir halka şeklinde sıralanmakta ve ortadaki yuvarlak kısmın üstünü küçük bir kubbe örtmektedir.

Dârüşşifâ-Hastahane. Büyük selâtin külliyelerinin yanlarına birer dârüşşifâ yani hastahane inşa edildiği bilinmektedir. İstanbul'da bu türden ilk eser Fâtih Camii yanında tabhânenin simetriği olan dârüşşifâdır. Diğer bir dârüşşifâ ise Süleymaniye Külliyesi'ne aittir. Bir süre askerî basımevi olarak kullanılmıştır. Şehrin en büyük sağlık müesseselerinden biri olarak uzun zaman faaliyette bulunan bu tesisle ilgili birçok belge mevcuttur. 945'e (1539) doğru şehirde Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'ne bağlı olarak Aksaray semtinde bir dârüşşifâ daha inşa edilmiştir. Sekiz köşeli bir avlunun bir tarafı düz bir duvarla sınırlanmıştır. Diğer taraflarda güzel bir tertibe göre sıralanan odalar ve büyük kubbeli iki eyvan yer almaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısı içinde Atik Vâlide Külliyesi bünyesinde bir dârüşşifâ yapılmıştır. XVII. yüzyıl başlarında kurulan Sultan Ahmed Külliyesi'nin bir parçası olan dârüşşifâ bir avlu etrafında sıralanan aynı büyüklükte hücrelerden ibarettir. Avrupaî anlayışa göre hastahaneler XIX. yüzyıl içlerinde kurulmaya başlanmıştır. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan tarafından Yenibahçe'de yaptırılarak vakfedilen Gureba Hastahanesi'nin esası 1845'te kurulmuştur. Çok yakın tarihlerde çok sayıda, çok büyük ölçüde hastahane inşa edilmiştir (Çapa, Cerrahpaşa, işçi sigortaları hastahaneleri). Bu hastahanelerin yapısı şehrin dokusuna zarar vermiş ve bulundukları yerlerde pek çok küçük tarihî eserin yok edilmesine sebep olmuştur.

XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında şehrin içinde birtakım iddialı üslûplarda büyük binalar inşa edilmiştir. Tahlili pek kolay olmayan bir Arap-Şark üslûbu hâkimiyeti sezilen Sirkeci Garı mimar Jasmund tarafından yapılmıştır. Pek başarılı olmasa bile bazı ayrıntıları itibariyle zarif sayılabilecek tezyinî özelliklere sahiptir. 1898-1899'a doğru mimar A. Vallaury'nin inşa ettiği Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, İstanbul'un son devir binaları arasında en sağlam malzeme ve temiz işçilikle kurulan yapısıdır. Burada eski Türk mimarisinden alınan bazı ilhamlarla yeni bir estetiğe sahip bir büyük eser meydana getirilmeye gayret edilmiştir. Açılışı 1891'de yapılan Âsâr-ı Atîka Müze-i Hümâyunu'nun ilk kısmı da aynı mimarın eseridir. Vallaury, burada tamamen İlkçağ mimari şekillerine ve tezyinatına bağlı kalmıştır. Müze 1899-1903 yılları arasında aynı üslûpta genişletilmiş, 1908'de bir daha büyütülerek şimdiki şeklini almıştır. Yenicami hünkâr mahfeli rampası bitişiğinde inşa edilen Osmanlı Bankası, 1900 yılı büyük Paris sergisindeki Türk pavyonu ile benzerlikler arzetmekte ve Türk tezyinî unsurlarının ölçüsüz ve nisbetsiz bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Aynı devirde mimar Vedat Bey kısmen Türk, kısmen rönesans mimarilerinden ilham alarak Büyük Postahane'yi, Sultanahmet Meydanı'na bakan defterhâne binalarını inşa etmiştir. Bu ikinci bina daha fazla Türk mimari unsurlarına sahiptir. Yeni Türk mimarisi cereyanının diğer önemli bir mimarı da Kemâleddin Bey'dir. Şehrin içinde en mühim eseri IV. Vakıf Hanı'dır ki Türk mimari ve tezyinî unsurunun en bol kullanıldığı binadır. Beyazıt'ta Medresetü'l-kudât da aynı özelliklere sahiptir. Halbuki büyük yangından

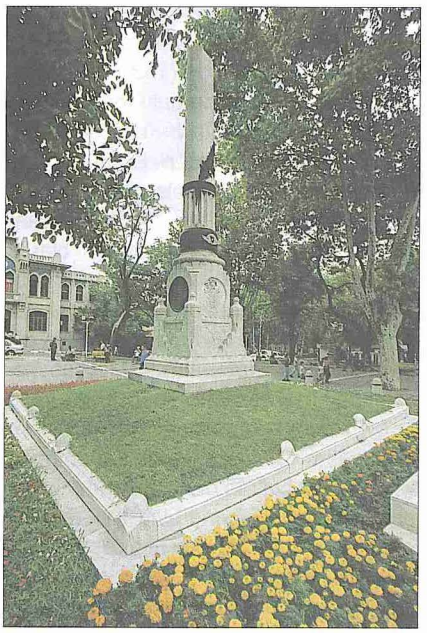

Türk Hava Şehitleri Anıtı – Fatih / İstanbul

sonra Lâleli'de felâketzedeler için yaptığı Harikzedegân apartmanları, ortalarındaki avluları itibariyle eski Türk kervansaray mimarisini andırmakla beraber cephe süslemesinde hafif barok tesirleri görülür ki bu da Lâleli Camii üslûbuna uymak isteğinden doğmuş olmalıdır. Bu lojmanlar 1980'lerde restore edilerek otele dönüştürülmüştür. I. Dünya Harbi içinde, II. Mahmud Türbesi karşısındaki arsada, Türk-Alman dostluk yurdu adıyla ileride kurulacak bir Alman üniversitesinin çekirdeği olmak üzere bir bina yapımına girişilmiş, büyük bir yarışma sonunda kararlaştırılan projenin uygulanmasına geçilmişken savaşın yenilgiyle sona ermesi yüzünden bütün projeleri bir kitap halinde yayımlanan bu bina tamamlanmadan kalmıştır. Cumhuriyet devrinde yapılan büyük binalar henüz tarihin malı olmadığından burada anılmamıştır. Şehrin içinde yapılmış tek anıt, Fatih Belediye Başkanlığı'nın önündeki parkta Türk havacılık tarihinin ilk şehidlerinin hâtıralarına 1912 yılında dikilmiş olan mütevazi sütundan ibaret olan anıttır.

Sokaklar, Yollar ve Köprüler. İstanbul, şehrin ârızalı olmasından dolayı tarihinin hiçbir devrinde muntazam caddelere ve sokaklara sahip olamamıştır. Şehrin kaldırımlarının bakımı ve şekli hakkında çeşitli hükümler mevcuttur. Meselâ 1002'de

(1593-94) kaldırımları bozanlara, üzerlerine pis su akıtanlara engel olunması istenmiş, 1003'te (1594-95) ihtiyarların yürüyüşünü zorlaştırdığından merdivenli yaya kaldırımı yapılmaması emredilmiş ve nihayet 1111'de (1699) bir yazı ile dükkân sahipleri önlerindeki yaya kaldırımlarını tamire mecbur tutulmuştur. 1865'te Hocapaşa semti yangınından sonra bir "ıslahât-ı tarik" heyeti kurularak yangın sahası yeni esaslara göre tanzim edilmiş ve şehrin ana caddesi olan Divanyolu caddesinin o devrin anlayışına göre genişletilmesine gayret gösterilmiştir. Caddeye taşan bazı mescidlerin, medreselerin, hamamların yıktırılıp geri alınması veya kısmen kesilmesi bu döneme aittir. Atik Ali Paşa ve Köprülüler medreselerinin birer kanatları bu çalışmalar sırasında ortadan kaldırıldıktan başka Çemberlitaş'taki Vâlide Hamamı'nın soyunma yerinin bir kısmı kesilmiştir. Şehrin başlıca caddeleri toprak yollar halinde iken XIX. yüzyılda arnavut kaldırımı denilen şekilde kaba taşlarla döşenmiş olup pek yakın tarihlere gelinceye kadar da sadece ana caddeler parke taş döşeli idi.

Meskenler. Özel Saraylar (Konaklar). Osmanlı devri boyunca şehrin çeşitli yerlerinde inşa edilen özel sarayların, konakların adlarını muhtelif kitaplardan ve belgelerden tesbit etmek mümkün olmaktadır. Bilhassa bazı ricâlin ölümleri dolayısıyla devrin vekâyi'nâmeleri de onların sahip olduğu konağın zenginlik ve ihtişamını bildirmektedir. Yangınlar dolayısıyla vekâyi'nâmelerde yanan binalar sayılırken bazı büyük konakların da etraflı tarifi yapılmıştır. Mimar Sinan'ın eserlerini bildiren *Tuhfetü'l-mi'mârîn*'de ve *Risâle-i Tezkiretü'l-ebniye*'de onun tarafından inşa edilen hususi sarayların adları mevcuttur. Ayrıca şehrin içindeki özel saray veya konakların etraflı bir isim cetveli Evliya Çelebi tarafından düzenlenmiştir. Bunların içinde en önemlisi ve en büyüğü Atmeydanı kenarında bulunan Sadrazam İbrâhim Paşa Sarayı idi ki bunun yarısı bölünerek padişahlara mahsus Sarây-ı Has olmuş ve içinde 2000 zülüflü oğlan barındırılmıştır. İçlerinde sadece hamamları, bahçe içinde ayrı bir bina teşkil eden mutfakları ve bir de kıymetli eşyaların muhafazası ve yangınlardan korunması için yapılmış "taş odaları" istisna edilirse tamamen ahşap olarak yapılan bu özel saraylar hiçbir iz bırakmadan kaybolmuştur. Ancak birçoğunun adı bilinmekte, hatta tarihçeleri takip edilebilmektedir. Bu çeşit binaların sahiplerinin vakfettikleri hayır tesislerini de konakları civarında inşa ettirdikleri düşünülecek olursa bunlardan bir kısmının şehir içindeki yerleri bir dereceye kadar tayin edilebilmektedir. Bazı büyük konakların ve özel sarayların arsaları, arazinin meyilli olması yüzünden yüksek set duvarlarıyla düzeltilmek suretiyle elde edilmişti. Şehrin hâlâ birçok yerinde görülen kalın set duvarları böyle konakların son hâtıralarıdır. Aynı arsalar üstünde konakların birbirini takip ettiği de anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl içlerinde eski gelenekten uzaklaşılarak büyük kâgir konaklar inşasına başlanmıştır. Dış görünüşleri bakımından tamamen Avrupa mimari üslûpları tesirinde kurulan bu binaların iç tertipleri, bilhassa ortalarındaki büyük sofaları ve bu sofaya açılan odalarıyla eski Türk geleneklerine hâlâ bağlı kalındığını gösteriyordu. Bunların da büyük çoğunluğu zaman içinde ortadan kalkmıştır.

Evler. İstanbul'un fetihten önceki evlerinin kâgir olduğuna ihtimal verilir. Bunların mimarileri ve iç tertipleri bilinmemekle beraber XVI. yüzyılda İstanbul'da bazı resimler yapan Flensburglu Melchior Lorichs'in bir deseninde Çemberlitaş çevresinde bir Türk evi gösterilmiştir. Bu basit evin Anadolu'daki pek çok yerde örnekleri olan hımış tekniğinde bir yapıya sahip olduğu görülür. Yani binanın kaburgası ahşap merteklerden kurularak araları moloz taşla doldurulmak suretiyle meydana getirilmiştir. Çok dar sokaklarda bulunan, Türk devrinde yapılmış birçok kâgir ev haliç kıyısındaki Rumlar'a ait olduğu için Bizans evi zannedilmiştir. Ev inşaatı Osmanlı tarihi boyunca bir nizam altına alınmaya çalışılmıştır. Camilere çok yakın ev inşa edilmemesi daha 980'de (1572) bildirilmiş, Ayasofya'yı saran evler 981'de (1573) istimlâk edilmiş, müslüman mahallelerinde meyhâne açılması 983 (1575), 991 (1583), 1101 (1593) tarihli belgelerle yasak edilmiştir. Surların iç taraflarındaki evlerin ise duvarların iç yüzlerine bitişik veya sur üstünde olmaması, şahnişin inşa edilmemesi, aykırı vaziyetteki evlerin de kaldırılması şiddetle takip edilmiştir. Sur duvarları ile evler arasında dört mimari arşınlık (3 m. kadar) bir boş mesafe bırakılması, evlerin iki kattan fazla olmaması daha 966'da (1558-59) nizam altına alınmıştı. İstanbul'un yangınları bu gibi tedbirlerin alınmasını zorluyordu. Israrla yeni yapılacak evlerin

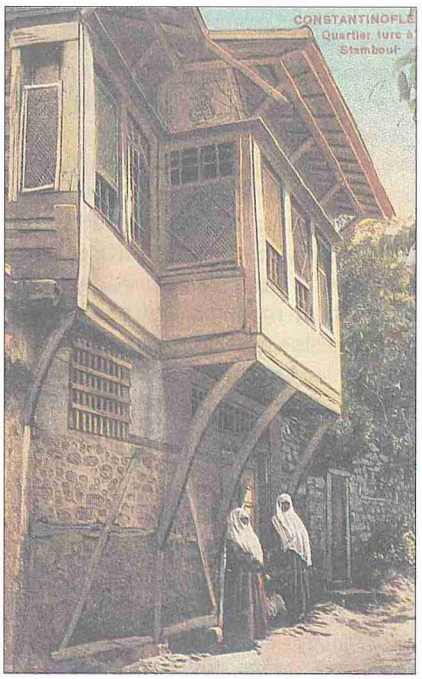

İstanbul'un eski ahşap evlerinden birini gösteren bir kartpostal (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı)

1908 yılındaki Çırçır yangınından sonra Saraçhane, Haydar civarındaki tahribatı gösteren bir fotoğraf (ön planda Tezgâhçılar Camii ile yanında Sun'ullah Efendi Türbesi bulunmaktadır)

saçaksız ve hatta taştan olması, cadde üzerine şahnişin ve çardak çıkılmaması, yangınların önlenmesi için her evde çatıya çıkmaya yetecek uzunlukta birer merdivenle su dolu bir fıçının bulundurulması ve halkın yangın vukuunda kaçmayıp söndürme işlerine yardımcı olması istenmiştir. Bu hususlaki belgeler 966-980 (1559-1572) yıllarına aittir. Bu arada bazı mahalleler zamanla hüviyet değiştiriyor, hıristiyan mahallesi iken müslümanlar veya aksine müslüman mahallesi iken hıristiyanlar tarafından iskân ediliyordu. Çarşamba'da Fethiye Camii civarının Türkleşmesi için bölünen arsalar bir evlik 400 arşın olmak üzere bir veya yarım evlik olarak 1002'de (1593-94) dağıtılmış ve fazla almak isteyenlere engel olunmuştu. 1142'de (1729-30) çıkarılan bir fermandan anlaşıldığına göre müslüman evlerinin hıristiyanlara satılması yasaklanmış, hıristiyanların sur dışında ev yapmamaları 1181'de (1767-68) bildirilmiştir. Bunun yanında 1046 (1636-37) tarihli bir yazıda Langa'da Kâtib Kasım mahallesinde müslüman evlerinin sayısının azaldığı ve mescid dahi "kefere" evleri tarafından sarıldığı bildirilmektedir. Fakat en şiddetli tedbirler şehri devamlı surette mahveden yangınlar yüzünden alınmıştır. 1107'de (1695-96) evlerin kâgir yapılması istenmiş, bunun için 1114'te (1702-1703) bol miktarda tuğla, kiremit ve kireç temininî ve nihayet 1131'de (1719) ev mimarisini çok sıkı nizama sokan yeni bir ferman çıkarılmıştır. Mimarbaşına gönderilen ve aksine izin verdiği takdirde idam edileceği bildirilen bu fermanda evlerin kâgir yapılması, saçakların ahşap değil kirpi saçak şeklinde olması ve on sekiz parmaktan fazla ileri taşmaması, hiçbir zaman iki şahnişinin karşı karşıya gelmemesi, kefere ve yahudilerin evlerinin iki kattan daha yüksek olmaması önemle bildirilmiştir. Surlara mesafe ise 5 zirâa (3,80 m.) çıkarılmıştır. 1137 (1724-25) tarihli bir başka yazı müslüman evlerinin yüksekliğini 12 zirâ, hıristiyan ve yahudi evlerininkini 9 zirâ olarak sınırlayarak yine kirpi saçak mecburiyetini hatırlatır ve arsanın arkasının yüksek olması bahanesiyle binaların yükseltilmesini şiddetle yasaklar. Ayasofya civarı yangınından sonra 1156'da (1743) yapılan şikâyet üzerine evlerin üzerlerine tahte-pûş inşası da yasaklanmıştır. Buna rağmen İstanbul mahalleleri nizama aykırı evlerle dolmuş ve her yangın bunları yok etmekle beraber arkasından kısa süre içinde yenileri yapılmıştır. İstanbul'da belediye teşkilâtının kurulması ilk olarak Beyoğlu-Galata tarafında başladığında o taraftaki evler kâgir olarak inşa edilmiş, fakat şehir Cumhuriyet devrine kadar ahşap evlerle dolmaya devam etmiştir. İstanbul'un mütevazi eski evlerinin dış mimarileri ancak bazı eski gravür ve resimlerle XIX. yüzyıla ait olanları nâdir fotoğraflardan öğrenilmektedir. Bunların içinde mahdut birkaçının planları elde edilmiştir. XIX. yüzyıl evlerinden oluşan eski birkaç mahalle bulunmaktaysa da (Süleymaniye, Zeyrek) bunlar da son yıllarda hızla değişmekte, yerlerine beton binalar, apartmanlar yapılmakta veya arsaları otoparka dönüştürülmektedir. Fener'de Haliç kıyısında uzanan cadde kenarında görülen kâgir eski Rum evleri, gerek dış mimarileri gerek iç tertipleri ve tezyinatları itibariyle XVII-XVIII. yüzyıllara ait ve tamamen Türk mimari geleneğine göre inşa ve tezyin edilmiş binalardır. Bu yapılar da yakın tarihlerdeki cadde genişletmesi sebebiyle tamamen yıkılıp kaldırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Genel. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1336, I-II; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1908-12, I-II; E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique*, İstanbul 1925; a.mlf., *Istanbul touristique*, İstanbul 1951; R. Mayer, *Byzantion, Konstantinopolis-Istanbul, eine genetische stadtgeographie*, Wien 1943, s. 266-290; Semavi Eyice, *Istanbul*, İstanbul 1955; a.mlf., "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları VII: 1975*, Ankara 1980, s. 89-182; W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur topographie Istanbuls*, Tübingen 1977; Hikmet Turan Dağlıoğlu, "İstanbul Bibliyografyası", *Yeni Türk*, V/58, İstanbul 1937, s. 1160-1166; V/60, s. 1271-1273; *DBİst.A*, I-VIII.

Fetihten Sonra. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546); Süleymaniye Vakfiyesi* (nşr. Kemal Edip Kürkçüoğlu), Ankara 1962; Sâî, *Tezkiretü'l-ebniye*; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I; Bandırmalızâde, *Mecmûa-i Tekâyâ*, İstanbul 1307; Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, İstanbul 1281; Derviş Efendizâde Derviş Mustafa, *1782 Yılı Yangınları* (haz. Hüsamettin Aksu), İstanbul 1994; *İstanbul Camileri Haritası* (Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun), İstanbul 1846; H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Viyana 1921; A. Gabriel, "Les mosquées de Constantinople", *Syria*, Paris 1926; a.mlf., *Les châteaux turcs du Bosphore*, Paris 1943; *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, İstanbul 1931; Sedad Ethem [Eldem], *Yedikule Hisarı*, İstanbul 1932; a.mlf., *Camilerimiz*, İstanbul 1933; a.mlf., *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1974; a.mlf. – Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma*, İstanbul 1982; N. M. Penzer, *The Harem*, London 1936; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, Ankara 1938; Konyalı, *İstanbul Âbideleri*; Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul 1943; İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1943; Kâzım İsmail Gürkan, *Gureba Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul 1944; Osman Nuri Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945; a.mlf., *Türkiye Maarif Tarihi*, I-V; a.mlf., *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul 1995; Süheyl Ünver, *Fatih'in Oğlu Bâyezid'in Su-yolu Haritası Dolayısile 140 Sene Önce İstanbul*, İstanbul 1945; a.mlf., *İstanbul'da Sahabe Kabirleri*, İstanbul 1953; a.mlf., "Yeniçeri Kışlaları", *İstanbul Şehremâneti Mecmuası*, sy. 60, İstanbul 1929, s. 418-422; a.mlf., "Türkiye'de Kahve ve Kahvehâneler", *TED*, V (1962), s. 39-84; Efdaleddin Tekiner, *The Great Bazar of Istanbul*, İstanbul 1949 (*TTOK Belleteni*, sy. 92 [1949]); Bedi N. Şehsuvaroğlu, *500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953; Gündüz Özdeş, *Türk Çarşıları*, İstanbul 1953, s. 28-47; Doğan Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1954; Muzaffer Gökmen, *İstanbul Kütüphaneleri Rehberi*, İstanbul 1954; R. Ekrem Koçu, *Topkapı Sarayı*, İstanbul, ts.; Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi III: Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1961, s. 53-111; Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Ankara, ts.; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 1962; Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1963, I, 327-414; Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968; F. Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York 1970; Ö. Lutfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı*, Ankara 1972; Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisi III-IV*; Metin Sözen – Mete Tapan, *50 Yılın Türk Mimarisi*, İstanbul 1973; Zeynep Nayır [Ahunbay], *Osmanlı Mimarisinde Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası 1609-1690*, İstanbul 1975; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976; Çelik Gülersoy, *Kapalı Çarşının Romanı*, İstanbul 1979; Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ* (Tayşi); Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, Ankara 1981; Yüksel, *Osmanlı Mi'marisi V*; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986; İhsan Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, İstanbul 1987; *Eminönü Camileri* (Eminönü Müftülüğü), İstanbul 1987; Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Suları*, İstanbul 1988; a.mlf., *İstanbul'un Vakıf Sularından Halkalı Suları*, İstanbul 1991; İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988; Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, ts.; Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, İstanbul 1989; Gülru Necipoğlu, *Architecture Ceremonial and Power the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1990; *Fâtih Câmileri ve Diğer Târihî Eserler* (haz. Fâtih Müftülüğü), İstanbul 1991; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul 1993; Feriha Öztin, *10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi Raporu*, Ankara 1994; Hatice Aynur – Hakan Karateke, *III. Ahmet Devri İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1995; Ömer Faruk Şerifoğlu, *Su Güzeli: İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1995; Engin Özdeniz, *Kaptan-ı Derya Çeşmeleri ve Sebilleri*, İstanbul 1995; M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995; Ayhan Yalçın, *İstanbul*

Evliyaları: Gönül Sultanları, İstanbul 1996; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümâyunu", *TOEM*, I (1326-27), s. 265-299, 329-364, 393-421, 457-483, 521-527, 585-594, 649-657, 713-730; Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, 7-8 (1977), s. 277-392; a.mlf., "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İTED*, VII/1-2 (1978), s. 1-212; A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *JTS*, II (1978), s. 55-84; Atilla Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zaviye ve Hankahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", *VD*, XIII (1981), s. 583-590; Semavi Eyice, "İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri", *Taç*, I/2, İstanbul 1986, s. 9-18; a.mlf., "İstanbul |Tarihî Eserler|", *İA*, V/2, s. 1214/44-157.

DİA

Mustafa Râkım Efendi'nin Tophane Nusretiye Camii içindeki celî sülüs kuşak yazısından bir detay

Hat. İstanbul, klasik hat nevilerinin Osmanlı hattatları eliyle farklı üslûplar kazandığı, yeni hat çeşitlerinin ortaya çıktığı, geliştiği, en güzel örneklerinin verildiği ve eğitiminin yapıldığı İslâm dünyasının önde gelen ilim ve sanat merkezlerinden sonuncusu olmuştur. Fetihten sonra Fâtih Sultan Mehmed'in ilim hayatında ve güzel sanatlarda başlattığı hamlelerin neticesi olarak başta sülüs-nesih olmak üzere aklâm-ı sittenin bütün nevileri, Şeyh Hamdullah Efendi'nin eliyle yaklaşık 890 (1485) yılından başlayarak İstanbul'da yeni bir üslûba kavuştu. Kısa zamanda Osmanlı hattatlarını etrafında toplayan bu ekol diğer İslâm ülkelerinde de benimsendi ve yayıldı.

Osmanlı hat dünyasında Yâkūt el-Müsta'sımî üslûbu, XVI. yüzyılda Ahmed Şemseddin Karahisârî tarafından sanat ağırlığı daha belirginleşerek yeniden ihyasına çalışıldıysa da bu çaba ancak bir hattat nesli sürebilmiştir. Aklâm-ı sitte 1090'dan (1679) itibaren yine İstanbullu bir hat dehası olan Hâfız Osman'ın eliyle ikinci ve önemli tekâmülünü burada geçirdi. Kısa bir müddet sonra Şeyh Hamdullah tarzı unutulacak hale geldi.

Hâfız Osman'ın devamı kabul edilen hattatlardan Kazasker Mustafa İzzet ve Mehmed Şevki efendiler farklı üslûplarıyla sülüs, nesih ve rikâ' yazılarına en güzel nisbet ve âhengi İstanbul'da kazandırmışlardır. Celî sülüs hattı da asıl hüviyetini Mustafa Râkım Efendi'nin eliyle 1220'den (1806) sonra bu şehirde bularak Sâmi Efendi eliyle en mükemmel hale girip zamanımıza kadar intikal etti. Orhan Gazi'den itibaren zamanla değişikliğe uğrayan padişah tuğraları da XIX. yüzyıl başlangıcında Mustafa Râkım'da güzelliğinin zirvesine erişti ve Sâmi Efendi ile kemalini buldu. Bu arada Mahmud Celâleddin Efendi'nin başlattığı sert ve durgun görünüşlü celî sülüs anlayışı da Mustafa Râkım üslûbu karşısında fazla sürmedi.

Tevki' ile rikâ' yazılarının İran sahasında kazandığı farklılıklardan doğan ve aklâm-ı sittenin dışında gelişerek XV. yüzyıl başlarında kullanılmaya başlanan nesta'lik hattı İstanbul'da yeni bir yazı nevi olarak kabul gördü. Ancak sadece ta'lik adıyla anılan bu yazı "hurde" denilen ince şekliyle Bâb-ı Fetvâ tarafından benimsenmişti. Şer'î ve kazâî kararların yazılmasında olduğu kadar şuarâ divanlarının yazılmasında da gittikçe artan bir ilgiyle kullanıldı; XVII. yüzyıl ortalarında ise İran'ın nesta'likteki büyük ismi İmâdüddin el-Hasenî üslûbunun talebesi Buharalı Derviş Abdî-i Mevlevî eliyle İstanbul'a gelerek yayılışıyla daha da ehemmiyet kazandı ve kitâbeler de bu hatla yazıldı.

1190'dan (1776) sonra Yesârî Mehmed Esad Efendi'nin ortaya koyduğu ve oğlu Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin geliştirdiği Osmanlı-Türk üslûbundaki nesta'lik ve celî nesta'lik hatlarıyla çeşitli eserler verilirken İstanbul'un en güzel kitâbeleri iki yüzyıldan fazla Sâmi Efendi'nin eliyle kemâline ulaşan celî nesta'likle yazıldı.

Ta'lik hattı, münşîler tarafından İran bölgesinde hüküm süren İslâm devletlerinde resmî yazışmalar için kullanılmaktaydı. Bunlardan biri olan Akkoyunlular, Otlukbeli Meydan Savaşı'nda Osmanlılar'a mağlûp olunca Fâtih Sultan Mehmed, Uzun Hasan'ın sarayındaki sanatkârları da İstanbul'a getirdi. Böylece kadîm ta'lik hattı İstanbul'da zamanla esaslı bir şekil değişikliğine uğrayıp XV. yüzyıl sonlarında divanî adıyla farklı bir yazı olarak doğdu. Kısa bir müddet sonra daha da girift bünyesi ve satırlarının kanal halindeki görünüşüyle divanîden farklı bir karakter kazandı. Celî divanî adıyla tanınan bu yeni yazıyla birlikte divanî XX. asra kadar gelişimini sürdürerek sadece resmî yazışmalarda kullanıldı. Ancak saltanatın ilgasından önce ve sonra celî divanî hattı ile ender de olsa levha yazılmıştır. Ayrıca kırma denilen basite indirgenmiş divanî yazısına da Bâbıâli'nin dâhilî kayıt muamelelerinde sıkça tesadüf edilmektedir.

İlk örnekleri XVIII. yüzyılın başlarında görülen rik'a hattı, İstanbul'da Dîvân-ı Hümâyun'da doğup Bâbıâlî kalemlerinde geliştirilen ve Mümtaz Efendi ile İzzet Efendi rik'ası adıyla iki üslûp kazanmış olan divanî karakterinde bir yazıdır. Osmanlılar'da daha çok günlük hayatta, mektuplarda, resmî yazılarda kullanılan bu yazı zamanla diğer İslâm ülkelerinde de benimsenmiş ve günümüzde İslâm dünyasında en çok kullanılan bir yazı halini almıştır.

Hat sanatının İstanbul'da yüzyıllar içinde geliştirdiği muhtelif birikim, ahşaba dayalı sivil mimari sebebiyle öncelikle şehirde ortaya çıkan büyük yangınlardan, sonra da depremlerden aşırı şekilde zarar görmüştür. Cami, mescid, dergâh, türbe, vakıf kütüphaneleri gibi dinî yapılarda mevcut taşınabilir eserlerin zamanla yok olmasının önüne geçebilmek için Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin Evkaf nâzırlığı sırasında Süleymaniye'de tesis edilen Evkāf-ı İslâmiyye Müzesi bu hu-

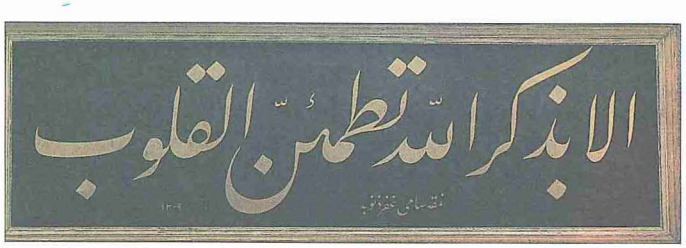

Sâmi Efendi'nin Altunîzâde Camii'ndeki celî ta'lik levhası